

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

ГУЛИСТОН ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

**Ахметжон МАМАТОВ
Худоёр АРАЛОВ**

**МИЛЛИЙ ИҚТИСОДИЁТДА
ДЕҲҚОН ХЎЖАЛИКЛАРИ**

Гулистон 2012.

Маматов А.А., Аралов Х.М. Миллий иқтисодиётда деҳқон хўжаликлари. Т.: «Молия», 2012 - Б. 96.

Мазкур монографияда деҳқон хўжалиklarининг иқтисодий муносабатлар тизимида тутган ўрни, мазмун ва моҳияти тадқиқ этилган. Иқтисодиётни модернизация қилиш шароитида деҳқон хўжаликлари нисбатан барқарор, эгилувчан эканлигини исботлади ва аҳолининг турмуш даражасини яхшилаш, уни озик-овқат ва истеъмол маҳсулотлари билан таъминлаш, бандлик муаммосини ҳал этишда муҳим ўрин эгаллаши каби муҳим жиҳатлари очиқ берилган. Мазкур хўжалиklarнинг ишлаб чиқариш харажатларини камайтириш ва даромадларини ўстириш ҳисобига уларнинг ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш бўйича тадқиқотлар олиб борилган.

Монографияда деҳқон хўжалиklarининг янги жиҳатларини очиқ бериш, бу хўжалиklarнинг инфратузилма ташкилотлари билан ташкилий-иқтисодий ва молия-кредит муносабатларини ривожлантириш, деҳқон хўжалиklarини давлат томонидан қўллаб-қувватлаш тизимини такомиллаштириш бўйича ўзига хос илмий таклифлар ва амалий тавсиялар ишлаб чиқилган.

Монография иқтисодий йўналишдаги Олий ўқув юртлари талабалари, профессор-ўқитувчилари, аспирантлари, шунингдек деҳқон ва фермер хўжалик раҳбарлари ва кенг китобхонларга мўлжалланган.

ББК: 338.43 (575,1)

Илмий муҳаррир: иқтисод фанлари номзоди, доцент Хошимов П.З.

Тақризчилар: и.ф.д. Хуррамов А.Ф., и.ф.н.доц. Сатторқулов О.Т.

Кириш

Ўзбекистон Республикасида амалга оширилган иқтисодий ва ижтимоий ислохотлар натижасида аграр тармоқда турли мулкчиликка асосланган хўжалик юритиш шакллари ривож топиб, кўп укладли иқтисодиётнинг пайдо бўлишига замин яратилди. Бозор муносабатларига ўтиш аграр соҳада ишлаб чиқариш муносабатларини тубдан қайта қуриш имкониятини яратди.

Аграр соҳани ислох қилиш жумладан деҳқон хўжалиklarини ривожлантириш ва рағбатлантириш зарурияти, агросаноат мажмуида маҳсулот етиштиришни кўпайтиришга эришиш, пировардида халқнинг истеъмол молларига бўлган эҳтиёжини қондириш каби масалалардаги тўлиқ ечимини топмаган муаммолардан келиб чиққандир.

Мамлакат аҳолисининг фаровонлиги ва миллий иқтисодиётнинг бошқа тармоқларини ривожланиш даражаси бевосита қишлоқ хўжалигидаги иқтисодий ўсиш суръатларига боғлиқдир. Шу билан бирга ҳозирги вақтда республика иқтисодиётининг аграр секторида соҳани ривожлантиришнинг катта потенциал имкониятлари мавжуд. Улардан энг муҳимлари хўжалик юритишнинг бозор талабларига мос шакли бўлган деҳқон хўжалиklarини ривожлантиришдир.

Аграр соҳани ислох қилиш, жумладан, деҳқон хўжалиklarини ривожлантириш ва рағбатлантиришнинг зарурияти агросаноат мажмуида маҳсулот етиштиришни кўпайтириш ва аҳолининг истеъмол молларига бўлган эҳтиёжини қондириш муаммолари билан боғлиқ. Бугунги кунда республикамизнинг аграр соҳасида хусусий мулкчиликка асосланган деҳқон хўжалиklarининг тутган ўрни ва ривожланиш истиқболларига баҳо беришда қатор қийинчиликларга дуч келинмоқда. Иқтисодиёт фанида баъзи иқтисодчилар деҳқон хўжалиklarининг иқтисодий фаолияти натижаларига эътиборсиз қарашса, бошқа бир гуруҳ олимлар бундай турдаги хўжалиklarни сақлаб қолиш ва уларни ривожлантириш аграр соҳани тараққий эттиришнинг муҳим йўли деб ҳисобламоқдалар.

Деҳқон хўжалиklarига бўлган бундай қизиқишнинг вужудга келишига асосий сабаб, жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози шароитида деҳқон хўжалиklари нисбатан барқарор, эгилувчан эканлигини исботлади ва аҳолининг турмуш даражасини яхшилаш, уни озиқ-овқат, истеъмол маҳсулотлари билан таъминлаш ва бандлик муаммосини ҳал этишда муҳим ўрин эгаллайди. Натижада мустақиллик йилларида деҳқон хўжалиklar ҳисобидан аҳолини озиқ-овқат маҳсулотлари билан узлуксиз таъминлашда борқорорликка эришилди.

Президентимиз И.А.Каримов “Ўзбекистон мустақилликка эришиш остонасида” асарида Ўзбекистон иқтисодиётида деҳқон хўжалиklarини тутган ўрнига катта баҳо беради: Асарда 1989 йил 17 августда “Қишлоқда яшовчи ҳар бир оилани томорқа билан таъминлаш, уларга яқка тартибда уй-жой қуриш учун барча шарт-шароитларни яратиб бериш ҳақида; қарорининг аҳамияти тўғрисида сўзлаган нутқида шуни таъкидладик:- “Биз ер улушини кенгайтириш орқали қандай масалаларни ҳал этишни хоҳлаймиз.

Биринчидан, озиқ-овқат программасини бажармоқчимиз.

Иккинчидан, бу уй-жой программаини ҳал этишни жиддий тарзда олдинга силжитилади.

Учинчидан, бу ерда ишсизлик муаммоси ҳал этилмоқда.

Тўртинчидан, биз аёлларни иш билан бандлиги муаммосини ҳам бир қадар ҳал этган бўламиз.

Бешинчидан, ижтимоий-сиёсий барқарорлик масаласи ҳам ҳал этилмоқда.

Кўриниб турибдики, қишлоқ меҳнатқашларига ер беришдек жўн туюлган масала ҳозир ҳам ижтимоий-иқтисодий ҳам долзарб сиёсий аҳамият касб этмоқда¹.

Монографияда иқтисодиётни модернизация қилиш шароитида мазкур хўжалиklarнинг янги жиҳатларини очиб бериш, уларнинг ишлаб чиқариш харажатларини

¹ Каримов И.А. “Ўзбекистон мустақилликка эришиш остонасида”. Тошкент.: Ўзбекистон. 2012. -Б. 57-61.

камайтириш ва даромадларини ўстириш ҳисобига самарадорлигини ошириш, ҳамда шу орқали аҳоли турмуш даражасини юксалтириш, шунингдек, деҳқон хўжалиklarининг бозор инфратузилмаси, молия-кредит ва давлат томонидан қўллаб-қувватлаш тизимидаги ташкилотлар ҳамда бошқа иқтисодий субъектлар билан алоқаларини ривожлантиришнинг назарий асосларини такомиллаштиришга қаратилган илмий таклифлар ва амалий тавсиялар ишлаб чиқилган.

1-БОБ. ДЕҲҚОН ХЎЖАЛИКЛАРИНИ РИВОЖЛАНТИРИШНИНГ НАЗАРИЙ АСОСЛАРИ

1.1. Иқтисодий муносабатлар тизимида деҳқон хўжаликларнинг ўрни ва роли

Ўзбекистон Республикасида олиб борилаётган аграр ислохотлар натижасида бугунги кунда қишлоқ хўжалик маҳсулотларини ишлаб чиқарувчи асосан уч турдаги хўжаликлар шаклланган. Биринчиси – йирик қишлоқ хўжалик корхоналари сифатидаги ширкат хўжаликлари, иккинчиси–ўртача ривожланиш даражасига эга бўлган фермер хўжаликлари ва учинчиси–кичик ер участкаларида иш олиб боровчи майда товар ва ярим натурал ишлаб чиқаришга асосланган деҳқон хўжаликлари. Бу турдаги хўжаликлар ўзига хос ижтимоий-иқтисодий мазмунга, мулкый муносабатларга, қишлоқ хўжалигида асосий ишлаб чиқариш воситаси бўлган ерга нисбатан бир-биридан фарқ қилувчи турли муносабатларга эгадирлар. Улар қишлоқ хўжалик маҳсулотларини ишлаб чиқаришда тутган ўринлари, тармоқ таркиби ва ривожланиш истиқболлари билан бир-бирларидан кескин фарқланади. Деҳқон хўжаликлари бу оилавий ишлаб чиқарувчилардир. Улар бир умрга фойдаланиш ҳуқуқи билан берилган ва давлатга тегишли бўлган ер майдонларида оила аъзолари томонидан олиб бориладиган хўжалик фаолияти билан шуғулланадилар.

Деҳқон хўжаликларига бағишланган илмий адабиётларнинг кўплигига қарамасдан ҳозирга қадар уларнинг ижтимоий-иқтисодий табиатини тавсифловчи ва умумий қабул қилинган таъриф мавжуд эмас. Ваҳоланки, бу хўжаликларнинг мазмуни, таркибий тузилмаси муттасил такомиллашиб бормоқда. Сўнгги йилларда деҳқон хўжаликларига бағишланган қатор илмий монографиялар ва илмий рисоалар чоп этилди ва уларда бозор иқтисодиёти шароитида аграр соҳани ривожлантиришда деҳқон хўжаликлари муҳим ўринга эгаллиги асослаб берилди. Бу илмий ишларда тадқиқотчиларнинг назаридан четда қолиб кетган деҳқон хўжаликларининг ижтимоий-иқтисодий жиҳатларига алоҳида эътибор қаратилган. Бу борада деҳқон хўжаликларини ривожлантириш бўйича Европа мамлакатларида тўпланган бой илмий-амалий тажрибаларни ўрганиш ва улардан самарали фойдаланиш катта аҳамият касб этмоқда.

Миллий иқтисодиётда деҳқон хўжаликлари оила мавжуд бўлган даврдан бошлаб шакллана бошлаган. Россия иқтисодий адабиётларида деҳқон хўжаликлари биринчи марта А.В.Чаянов томонидан кенг тадқиқ этилган. Унинг таъкидлашича: «Деҳқон хўжаликлари ташкилий шакл сифатида турли хўжалик тизимларида тарихан бўлмасида, лекин мантиқан мавжуд бўлган»¹. Бугунги кунда рус олимларидан Е.В.Серов, В.В.Кузнецов ва Н.Н.Медведев², республикамиз иқтисодчиларидан Р.Ҳ.Ҳусанов³, А.А.Абдуғаниев ва Б.Б.Беркиновларининг⁴ илмий ишларида деҳқон хўжаликлари оид масалалар ўз ифодасини топган. Масалан, Е.В.Серов ва В.В.Кузнецовларнинг қарашлари институционал ёндашувга асосланади. Уларнинг фикрича: «Бугунги кунда аграр секторда бозорга мос келадиган, янгича шароитда хўжалик юритишга қобил бўлган, мустақил ишлаб чиқариш бирликларини яратиш лозим»⁵. Бу борада шахсий ёрдамчи хўжаликлар нисбатан яшовчан ҳисобланади. Е.В.Серовнинг таъкидлашича, улар фермерликнинг тезгина оёққа туриб олиши учун асос бўлиши мумкин.

«Ўзбекистонда оила бошлиғига мерос қилиб қолдириладиган умрбод эгалик қилиш ҳуқуқи билан берилган томорқа ер участкасида қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини ишлаб

¹ Чаянов А.В. Крестьянское хозяйство. - М.: Экономика. 1989. - С 58.

² Медведев Н.Н. Аграрные отношения: теория, историческая практика, перспективы развития. -М: Наука, 1993. - С. 270.

³ Ҳусанов Р., Қосимов Н. Деҳқон хўжалигининг илмий-амалий асослари. -Т.: «Чўлпон» нашриёти, 2000. -Б. 103.

⁴ Беркинов Б.Б., Жўрабоев И., Кулабоев М. ва бошқ. Кичик корхоналар фаолиятини ташкил этиш ва юритиш асослари. -Т.: «Ўқитувчи», 1999. –Б. 273.

⁵ Серов Е.В., Кузнецов В.В. Инфраструктура сельского хозяйственного производства: вопросы, теории и практики. -М.: «Экономика», 1997. - С. 232.

чиқарувчи хўжалик – деҳқон хўжалиги ҳисобланади. Деҳқон хўжалиги оилавий хўжалик бўлиб, уни бир киши – оила бошлиғи ёки унинг аъзоси бошқаради. Бундай хўжалик ёлланма ишчи меҳнатидан доимий фойдаланиш ҳуқуқига эга эмас»¹. «Деҳқон хўжаликлари томорқа хўжаликлари замирида вужудга келган хўжалик юритиш шаклидир»².

Деҳқон хўжалиги – бу уй хўжалигининг таркибий қисмидир. Уй хўжалиги эса миллий ҳисоб тизимининг муҳим иқтисодий категорияси қаторига киради. Уй хўжалиги – бу иқтисодий манфаатларга, молиялаштириш манбаларига эга бўлган оилавий муносабатлар орқали бирлашган жисмоний шахслар йиғиндиси. У ишчи кучига бўлган таклифни, моддий бойликлар ва хизматларга бўлган талабни шакллантиради. Уй хўжалиги сектори таркибига ёлланма ишчи кучи, яъни жамиятнинг онгли равишда шаклланган, мулк даромадлари ва трансфертларини олувчи аҳоли киради. Уй хўжалигининг қатор хусусиятлари деҳқон хўжалигида ифодаланади. Уларга биринчи навбатда, хўжаликда мустақил яратилаётган маҳсулотларни ишлаб чиқариш ва сотиш, хўжалик аъзоларини давлат ва тижорат корхоналарига ёллаш билан боғлиқ бўлган муносабатларни киритиш мумкин.

Бизнинг фикримизча, ҳар қандай хўжалик юритуви субъектга таъриф беришда, энг аввало, унинг миллий иқтисодиётда тутган ўрни ва вазифасидан келиб чиқиш лозим. Уй хўжалигининг макро ва микро даражадаги функцияси алоҳида шахс ёки оиланинг эҳтиёжларини қондириш ҳисобланади. Ушбу ҳулосадан келиб чиққан ҳолда, микродаражада уй хўжалигининг бажарадиган асосий вазифаларини қуйидагича ифодалаш мумкин:

1. Маиший – хўжалик функцияси:

- анъанавий уй юмушлари: овқат тайёрлаш, хоналарни йиғиштириш, болаларга қараш, кир ювиш, оёқ кийими, уй-рўзғор буюмлари, мебель, уйни таъмирлаш каби ишлар ёлланма ходимлар ёки ихтисослашган ташкилотлар томонидан пуллик хизматлар кўринишида бажарилиши мумкин;

- оилада истеъмол қилиш учун товарлар ишлаб чиқариш.

2. Истеъмол функцияси (товарлар ва хизматларнинг якуний истеъмоли).

3. Жамғариш функцияси (жамғармаларни шакллантириш).

4. Ишлаб чиқариш функцияси (оилавий бизнес билан шуғулланиш).

- якка тартибдаги меҳнат фаолияти, яъни уй шароитида тикувчилик, мебель ва бошқа маҳсулотларни ишлаб чиқариш, турли хил маиший хизматларни кўрсатиш;

- индивидуал – оилавий савдо, яъни ишлаб чиқарилган товарларни сотиш ва савдо-сотик билан шуғулланиш;

- аграр фаолият, яъни уй хўжалигига тегишли ер майдонида қишлоқ хўжалик маҳсулотларини етиштириш.

Уй хўжалигининг микродаражада бажарадиган асосий функцияларининг аграр фаолият қисми, яъни уй хўжалигига тегишли ер майдонларида қишлоқ хўжалик маҳсулотларини ишлаб чиқариш деҳқон хўжаликлари фаолиятининг асосини ташкил қилади.

Деҳқон хўжалиги – нафақат мулкнинг, балки қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришининг ҳам алоҳида шаклидир. Уни уй хўжалиги билан бир хил деб ўйлаш тўғри бўлмайди. Агар уй хўжалиги маҳсулот ва хизматларни истеъмол қилиш, тирикчиликни ташкил этиш усули ва шакли ҳисобланса, у ҳолда деҳқон хўжалиги – бу шахсий мулкни такрор ишлаб чиқариш, маҳсулот ва даромадларни яратиш шаклидир³. Уларни ишлаб

¹ Беркинов Б.Б.. Деҳқончилик хўжаликлари ривожланишининг ташкилий-иқтисодий муаммолари. «Иқтисодиётни эркинлаштириш ва аграр ислохотларни чуқурлаштириш шароитида деҳқон хўжаликларини ривожлантириш муаммолари» мавзусидаги илмий-назарий конференция. - Т.: 2003 23-24 май.

² Деҳқон ва фермер хўжаликлари иқтисоди. Ўқув қўлланма. Салимов Б.Т. ва бошқалар.Т.: ТДИУ. 2004. - Б 12

³ Хуррамов А.Ф. Деҳқон хўжаликлари қишлоқда мулкдорлар синфини шакллантиришининг асосий

чиқариш ва истеъмол қилиш ўртасидаги функционал боғлиқлик ҳамда умумий шахсий мулк яқинлаштириб туради.

Дехқон хўжаликлари ва уй хўжаликларидаги ишлаб чиқариш фаолияти органик жиҳатдан бир бирига мос келади. Дехқон хўжаликлари томонидан ишлаб чиқарилган маҳсулотнинг маълум қисми уй хўжаликлари томонидан қайта истеъмол қилинади. Шу билан бирга, дехқон хўжаликлари маҳсулотларининг маълум қисми уй хўжаликларида қорамол ва паррандалар учун озиқа-ем сифатида фойдаланилади. Шунинг учун дехқон хўжаликлари билан уй хўжаликларидаги ишлаб чиқариш жараёни технологик жиҳатдан бир-бирига боғлиқ ҳисобланади.

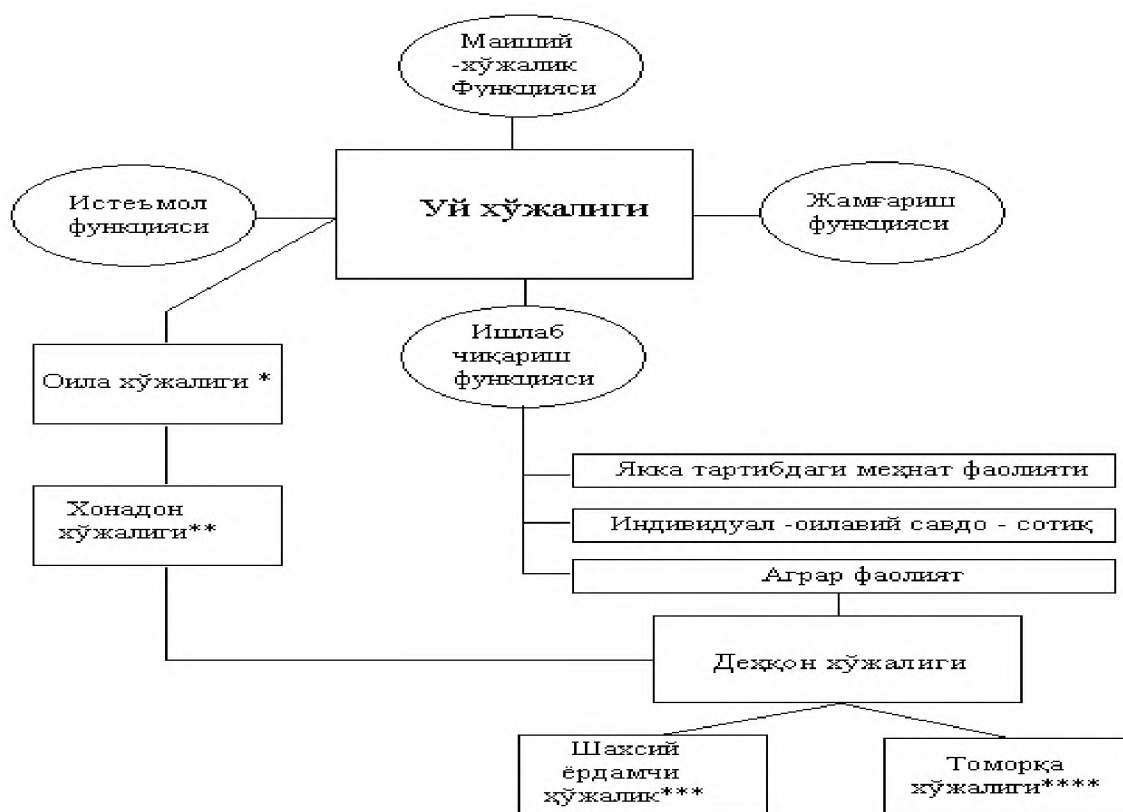
Дехқон хўжалиги субъектлари учун меҳнат жараёни бир вақтда ҳам уй хўжалигида, ҳам дехқон хўжалигида амалга ошади. Шунинг учун дехқон ва уй хўжаликлари иқтисодий жиҳатдан бир-бирига боғлиқ ҳисобланади. Маҳсулот сотишдан тушган даромадлар нафақат дехқон хўжаликларидаги ишлаб чиқаришни кенгайтиришга, шу билан бирга оилаларни уй хўжаликлари жиҳозлари билан таъминлашга ҳам сарф этилади,

Дехқон хўжалигига тегишли бўлган предмет ва объектлар: уй, мебель, электр ускуналари, идиш-товоқ ва бошқалар уй хўжалиги объектлари ҳамдир. Уй хўжалиги объектлари, яшаш учун яхши шарт-шароитлар яратади. Уй хўжалигига тегишли ер қишлоқ хўжалиги учун қандай хизмат қилса, унинг оиласи яшаётган уй ҳам шундай хизмат қилади, яъни бир вақтнинг ўзида уй дехқон хўжалиги учун яшаш жойини ва ишлаб чиқариш воситаси вазифасини бажаради. Уй таъмирланганда, тозаланганда меҳнат предмети вазифасини, унда яшаганда дехқон хўжалигини юритиш воситаси вазифасини бажаради. Уй хўжалиги инсонлар ҳаёт фаолиятининг зарурий элементи ҳисобланади.

Шаҳар ҳудудларида жойлашган баъзи уй хўжаликлари ўз ҳажми ва таркибига кўра дехқон хўжаликларига мос тушади. Баъзи бир шаҳарликларнинг ўз дала ҳовлилари, автомашиналари ва бошқа мулклари борки, улар дехқон хўжалиги таркибига мос тушади. Дехқон хўжаликлари таркибига уй хўжаликларининг барча объектлари, транспорт воситалари, дала ҳовлилари ва бошқалар киради. Дехқон хўжаликлари маҳсулотлар ва хизматларни ишлаб чиқарувчи корхоналардир. Дехқон хўжаликлари асосан қишлоқ жойларида жойлашганликлари учун бундай корхоналарга кичик қишлоқ хўжалик корхоналари сифатида қаралиб, уларда ишлаб чиқариш ва маиший хизмат муносабатлари шаклланади.

1.1-расмда уй, дехқон, хонадон ва оила хўжаликларининг ўзаро алоқадорлиги ифода этилган. Дехқон хўжалиги ва уй хўжалиги иқтисодиёти бир-бирига ўзаро боғлиқдир. Лекин бу икки иқтисодий категорияни ва ибораларни бир биридан фарқлаш лозим. Уй хўжалиги иқтисодиёти тадқиқ этилганда тадқиқот марказида оила туради. Тадқиқот предмети бўлиб ишлаб чиқариш ва истеъмол жараёнларида вужудга келадиган ялпи иқтисодий муносабатлар ҳисобланади. Уй хўжалигини тавсифловчи асосий кўрсаткичлардан бири – бу оила аъзоларининг турли фаолияти натижасида оладиган даромадларининг манбалари ва ҳажми ҳамда харажатлар таркиби ҳисобланади. Уй хўжалиги учун бу кўрсаткичлар унинг турмуш даражасини тавсифлайди. Уй хўжалиги тадқиқ этилганда унинг асосий истеъмолчи эканлиги эътиборга олинади. Дехқон хўжалиги таҳлил этилганида тадқиқот марказида хўжаликнинг ишлаб чиқариш фаолияти туради, унинг тадқиқот объекти бўлиб турли омиллар натижасида уй хўжалиги иқтисодиёти ҳолатидаги ўзгаришларни тавсифловчи иқтисодий жараёнлар ҳисобланади.

Дехқон хўжалигида оила биринчи навбатда хўжалик субъекти бўлиб, унга ягона ишлаб чиқарувчи сифатида қаралади. Унинг асосий интеграл даромад кўрсаткичларини ҳисобга олмаганда хўжаликни тавсифловчи асосий кўрсаткичларга ер майдони, қорамолар, техникалар, моддий бойликлар элементлари сони ва бошқалар киради.

1.1-расм. Уй, деҳқон, хонадон ва оила хўжаликларининг ўзаро алоқадорлиги¹

Бугунги кунда иқтисодий адабиётда деҳқон хўжалигини «Хонадон хўжалиги» сифатида ифода этиш ва шу орқали бу икки иқтисодий тушунчани тенглаштириш ҳолатларини кузатиш мумкин. «Хонадон хўжалигига асосланган ишлаб чиқаришнинг барча турларида унинг аъзоларининг фаол иштирок этиши ҳам маҳсулот бозорини тўлдиришга хизмат қилса, шу орқали хонадон даромадлари ҳам кўпайиши бу аҳоли фаровонлигини ошиши омилига айланади»². Хонадон хўжалиги ва деҳқон хўжалиги – бу бир хил иқтисодий тушунчалар эмас. Ўзбек тилининг изохли луғатида «Хонадон – эр-хотин, фарзандлар, шунингдек, қариндошлардан иборат оила ва уларнинг оила аъзолари яшаб турган уй, ҳовли»³ деб таърифланган. Шунинг учун ҳам хонадон хўжалиги деҳқон хўжалигига нисбатан кенг тушунча бўлиб деҳқон хўжалиги билан фақатгина қишлоқ хўжалик фаолиятини олиб бориши билан мос келади. Хонадон хўжалиги деҳқон

¹ Муаллиф тадқиқотлари асосида тузилди. Уй хўжалиги МХТнинг иқтисодий субъекти сифатида миллий иқтисодиётда тўртда: истеъмол, жамғариш, маиший хўжалик ва ишлаб чиқариш функцияларини бажаради. Деҳқон хўжалиги уй хўжалигининг таркибий қисми сифатида унинг ишлаб чиқариш функциясининг аграр фаолият олиб бораётган қисми деҳқон хўжаликларини ташкил этади. Маълумотларга кўра, республикамызда 8 млн. га яқин уй хўжаликлари мавжуд, уларнинг 4,7 млн. ни деҳқон хўжаликлари ташкил этади. *Оила хўжалиги бу уй хўжалигининг таркибий қисми бўлиб унда ота-она фарзанд, ака-ука ва опа-сингил муносабатлари устун туради. **Хонадон хўжалиги - уй хўжалигининг таркибий қисми бўлиб, хонадонда икки ва ундан ортиқ оилалар, ота-она, фарзандлар ўз оиласи билан ҳамкорликда яшайдилар. Шахсий ёрдамчи хўжалик*** билан Томорқа хўжалиги**** деҳқон хўжалигининг шакллари бўлиб улар ер майдони ҳажмига қараб фарқланади. «Деҳқон хўжалиги тўғрисида»ги қонун қабул қилингунча 0,06 га ер майдонига эга бўлган деҳқон хўжалигига шахсий ёрдамчи хўжалик ва 0,15 га ва ундан ортиқ ер майдонига эга бўлганларга томорқа хўжалиги деб қаралган. «Деҳқон хўжалиги тўғрисида»ги қонун қабул қилингандан сўнг улар ягона деҳқон хўжалиги деб юритила бошланди.

² Ахмедов Ф. Хонадон хўжалигини ривожлантириш // «Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги» ж. – Тошкент. 2010. -№4. –Б.32.

³ Хожиев А. ва бошқалар Ҳозирги ўзбек тили фаол сўзларининг изохли луғати // Т. "Шарқ". 2001. –Б.284.

хўжалигидан нисбатан миқдор ва сифат ҳамда мазмун ва моҳияти бўйича катта фарқ қилади.

Бугунги кунда деҳқон хўжаликлари аграр секторда олиб борилаётган иқтисодий ислохотларда муҳим ўрин тутди. Улар нисбатан мустақил ижтимоий-иқтисодий тизим сифатида ўзларининг демографик, ижтимоий-иқтисодий ва бошқа функцияларини амалга оширади. Бугунги кунда «шахсий ёрдамчи хўжалик», «томорқа хўжалиги» ва «деҳқон хўжалиги» категорияларининг умумий ва фарқ қилувчи томонларини аниқлаш катта илмий-назарий аҳамиятга эга. Ўзбекистон Республикасининг Олий Мажлиси томонидан 1998 йилда «Деҳқон хўжалиги тўғрисида» ва «Фермер хўжалиги тўғрисида»ги қонунлари қабул қилинган даврга қадар иқтисодий адабиётда бу категорияларга баҳо беришда катта чалкашлиklar мавжуд эди. Масалан Э.А.Акрамов ва А.Э.Тоировлар ўзларининг бир монографияларида деҳқон хўжалиklarини фермер хўжаликлари сифатида баҳолаган эдилар¹. Президентимиз Ислон Каримовнинг ташаббуси билан қабул қилинган «Деҳқон хўжалиги тўғрисида»ги қонун ушбу чалкашлиklarга чек қўйди. Қонун қабул қилингандан сўнг шахсий ёрдамчи хўжалиklar ва томорқа хўжалиklar деҳқон хўжалиklar деб юритила бошланди.

Иқтисодий адабиётларда «оила хўжалиги» иқтисодий тушунчаси мавжуд. Оила деб умумий манфаатлар ёки қариндошлик асосида бирга яшаётган инсонлар гуруҳига айтилади². Оила тушунчасига ҳозирги ўзбек тили фаол сўзларининг изоҳли луғатида «Эр-хотин, уларнинг бола чақаларидан ва энг яқин туғишганларидан иборат бирга яшовчи кишилар мажмуи, хонадондир»³ дея таъриф берилган. Ушбу таърифда оиланинг таркиби ўз ифодасини топган. Аммо бу таърифда оиланинг ижтимоий-иқтисодий функцияси ўз аксини топмаган. Шу туфайли уни «Деҳқон хўжалиги» сифатида қараб бўлмайди.

Оила тўғрисида бошқа тушунчалар ҳам мавжуд. Масалан, олий ўқув юртлари учун мўлжалланган «Иқтисодиёт назарияси» дарслигида «Оила – шахс, оила ва бутун жамиятнинг ижтимоий, иқтисодий ва маънавий эҳтиёжини қондиришга қаратилган фаолиятни амалга ошириш учун бир-бири билан қариндош уруғчилик алоқалари асосида ташкил топган кишларнинг кичик гуруҳи»⁴ деган таъриф берилган. Ушбу таъриф бозор муносабатлари ривожланиб бораётган ҳозирги даврга мос келади, чунки оила фақат олдингидек истемол қилувчи субъект эмас, балки таъкидланганидек, хўжалик юритувчи субъектга айланиб бормоқда, Шу жиҳатдан мазкур таърифда оилага оддий бирга яшовчи кишилар мажмуи сифатида эмас, балки ижтимоий, иқтисодий ва маънавий эҳтиёжни қондириш мақсадида жамиятнинг бирлашган бир гуруҳи сифатида қаралади.

Деҳқон хўжалиklarининг асосий вазифаси бу оила аъзоларини истемол маҳсулотлари билан таъминлаш учун қишлоқ хўжалик маҳсулотларини ишлаб чиқариш бўлганлиги учун баъзи бир иқтисодчилар деҳқон хўжалиklarини таркиби бўйича шахсий ёрдамчи хўжалик билан тенглаштирмақдалар. Деҳқон хўжалиklar миллий иқтисодиётни ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришда муҳим ўрин тутди.

Хўжалик субъекти сифатида деҳқон хўжалиги ширкат ва фермер хўжалиklarидан фарқ қилади. Ширкат хўжалиklar йирик қишлоқ хўжалик маҳсулотларини ишлаб чиқарувчи корхоналардир. Фермер хўжалиklar бугунги кунда йилдан-йилга маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмини ўстириб, асосий қишлоқ хўжалик маҳсулотини ишлаб чиқарувчига айланиб бораётган қишлоқ хўжалик

¹ Акрамов Э.А., Тоиров Э.А. Экономические реформы Республики Узбекистан// -М.: 1998. -С. 166-167.

² Шодиева Г.М. Оила хўжалиги фаровонлигини оширишда ташкилий-иқтисодий омилларни ва сервисни ривожлантириш муаммолари. Иқтисод фанлари доктори илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация автореферати. - Самарқанд. 2008. – Б. 16.

³ Хожиев А. ва бошқалар. Ҳозирги ўзбек тили фаол сўзларининг изоҳли луғати// - Т.: «Шарқ». 2001. –Б.526.

⁴ Шодмонов Ш., Алимов Р.Ҳ., Жўраев Т.Т., Иқтисодиёт назарияси. Дарслик // -Т.: «Молия». 2002. - Б. 72.

корхоналаридир.

Аграр соҳада амалга оширилаётган иқтисодий ислохотларда фермер хўжаликлари муҳим ўрин тутди. Фермер хўжалирининг иқтисодий фаолияти асосида уларнинг оила аъзолари турсада, улар тадбиркорлик фаолиятининг бир кўриниши бўлиб, бу хўжаликлар фойда олиш мақсадида маҳсулот ишлаб чиқариш билан шуғулланадилар.

Фермер хўжаликлари ишлаб чиқаришига йирик механизацияни татбиқ этадиган ва ёлланма меҳнатдан фойдаланадиган хўжалик шакллари дир. Фермер учун хўжалик фойда олиш манбаидир. Дехқон ва фермер хўжаликлари ўртасидаги умумий ва фарқ қилувчи жиҳатлар қуйидаги 1.1-жадвалда келтирилган. Дехқон хўжаликларининг фермер хўжаликларига трансформациялашуви жараёни янги технологиялар ва фермерларни агробизнесга боғловчи катта молиявий ажратмаларни талаб этади.

Дехқон хўжаликларини фермер хўжаликларига айлантиришнинг бош омили бу уларнинг маҳсулот ишлаб чиқариш ва сотиш ҳажмини ўстиришдир. Бугунги кунда дехқон хўжаликлари ривожланишига тўсиқ бўлаётган омилларга қуйидагилар киради: хўжаликнинг техник таъминоти даражасининг пастлиги, ёмон демографик ҳолат, чекланган ер майдони, ёмон озуқа баъзаси таъминоти, баҳо диспаратети ва бошқалар.

1.1-жадвал

Дехқон ва фермер хўжаликлари ўртасидаги умумий ва фарқ қилувчи жиҳатлар¹

№		Дехқон хўжалиги	Фермер хўжалиги
1	Мулккий Жиҳатдан	Хусусий индивидал мулк шакли	Хусусий жамоа мулк шакли
2	Ишлаб чиқариш фаолиятидаги иштироки	Дехқон хўжалигида дехқоннинг ўзи ва оила аъзолари меҳнат қилади. Ёлланма меҳнатдан фойдаланмайди	Фермер ишлаб чиқаришни ташкил этади ва бошқаради. Ёлланма меҳнатдан фойдаланади
3	Ер майдони жиҳатидан	Ўртача 0,15 га. дан 1 га. гача ер майдонига эга бўлиши мумкин	Бугунги кунда ўртача 80 га. дан ортиқ ер майдонига эга
4	Фаолият тури	Тадбиркорлик	Тадбиркорлик
5	Ишлаб чиқариш фаолияти	Қишлоқ хўжалик маҳсулотларини ишлаб чиқаради.	Қишлоқ хўжалик маҳсулотларини ишлаб чиқаради
6	Ишлаб чиқаришдан асосий мақсад	Оиласи учун қишлоқ хўжалик маҳсулотларини ишлаб чиқаради ва қолган қисмини эса бозор учун ишлаб чиқаради	Бозор учун қишлоқ хўжалик маҳсулотларини ишлаб чиқаради
7	Ишлаб чиқаришга ихтисослашуви	Чорвачилик, сабзавот ва полиз маҳсулотларини ишлаб чиқаришга ихтисослашган	Пахта ва дон маҳсулотларини ишлаб чиқаришга ихтисослашган
8	Иш жараёни	Асосан қўл меҳнатига асосланган ва маълум даражада техникадан фойдаланилади	Механизациялашган йирик ишлаб чиқаришга асосланади
9	Ишчилар сони	Хўжалик ҳажми ишчилар ва оила аъзолари сони билан белгиланади	Хўжаликда ишчилар сони тегишли ер майдони ҳажмига қараб ўзгариб боради. Бугунги кунда бу ўртача 22 та ишчига тўғри келади

¹ Муаллиф тадқиқотлари асосида тузилди.

Мамлакатимиз иқтисодиётида деҳқон хўжалиги қишлоқ хўжалик маҳсулоти ишлаб чиқаришда муҳим ўрин эгаллаши сабабли алоҳида тадқиқотларни олиб боришни таълаб этади. Иқтисодий инқирозлар даврларида бундай хўжаликлар миллий иқтисодиётда муҳим ўрин эгаллаган, чунки улар инсонларнинг ҳаёт кечиришлари учун катта имкониятлар яратган. Шу билан бирга деҳқон хўжаликлари оиланинг иқтисодий мустаҳкамланишига ва унинг турмуш даражасини оширишга хизмат қилади. Масалан, Япония деҳқон хўжаликларига таяниб аграр соҳада нисбатан юқори ривожланишга эришди. Италия эса 10 йиллик иқтисодий ривожланиш натижасида қишлоқ хўжалик маҳсулотларини ишлаб чиқариш ҳажми бўйича Буюк Британиядан ўтиб кетди.

Деҳқон хўжаликлари фаолияти натижасида олинган даромадлар ва унинг субектларидан ташқаридаги ижтимоий сектордаги меҳнат фаолияти турли хил дотациялар ва қариндош-уруғлар томонидан берилган совғалар натижасида шаклланиши мумкин. Барча оилаларда даромадларнинг таркиби ва ҳажми турли даражададир. Уларнинг асосий харажатлари таркиби бир бирига мос тушади ва уларга деҳқон хўжаликларини юритиш, қурилиш ишлари, оиланинг ҳаёт фаолияти учун зарур бўлган сарфлар (кийимбош, маданий, таъмирлаш, қариндошларникига меҳмонга бориш, даволаниш учун дори-дармон ва бошқалар) қиради. Деҳқон хўжаликлари фаолиятининг мақсадини назарий жиҳатдан икки таркибий қисмга ажратиш мумкин:

1. Деҳқон хўжаликларининг иқтисодий фаолияти натижасида олинган пул даромадларини ошириш.

2. Оила аъзоларининг эркин камол топиши учун зарур бўлган бўш вақтни кўпайтириш.

Бу икки таркибий қисм бир-бири билан зиддиятли ҳолатда бўлади. Пул даромадларини ошириш мақсади деҳқон хўжаликлари аъзоларини кўпроқ меҳнат қилишга ундаса, бу оила аъзоларининг эркин камол топиши учун зарур бўлган вақтни қисқартиради. Акс ҳолда бу ҳолат деҳқон хўжаликлари пул даромадларининг қисқаришига олиб келади. Бу зиддият деҳқон хўжаликларига берилаётган иқтисодий, ҳуқуқий эркинлар ва имтиёзлар, ишлаб чиқариш жараёнини механизациялаш ва автоматлаштириш учун махсус мини тракторлар, асбоб ускуналар ишлаб чиқарилиши натижасида ўз ечимини топиб боради.

Маълумки, иқтисодиёт сўзининг маъноси хўжалик юритиш стратегияси ва тактикасини ифода этади. Деҳқон хўжаликлари фаолият юритишда қандай стратегияга асосланиши керак? «Деҳқон хўжаликлари иқтисодиёти» тушунчасининг маъноси хўжалик юритишда тежамкорлик, самарадорлик, манфаатдорликка амал қилиш маъноларини англатади.

Ҳар қандай деҳқон хўжалиги фаолиятини юритишда самарадорликка катта эътибор бериш ва даромадлар унинг харажатларига нисбатан кўпроқ бўлишини таъминлаши лозим. Деҳқон хўжаликлари муайян иқтисодий қонунлар асосида ривожланади. Улар кенгайтирилган такрор ишлаб чиқаришга эришиш, режали ривожланиш, меҳнат унумдорлигини ошириш масалаларига алоҳида эътибор беришлари зарур.

Миллий иқтисодиётда ҳар қандай деҳқон хўжалиги ишлаб чиқариш фаолиятини режалаштиради, ўзининг ишлаб чиқариш фаолиятини кенгайтириш ҳисобига оила аъзоларининг турмуш даражасини оширишга ҳаракат қилади. Деҳқон хўжаликлари иқтисодиёти ҳар доим ҳам ривожланиш ҳолатида бўлмайди. У иқтисодий барқарорлик ва деградация ҳолатларида бўлиши мумкин. Деҳқон хўжаликларининг реал даромадлари ҳажми ўтган йилги даромадлардан кўп бўлса улар иқтисодий ўсиш ҳолатида бўлади, бу оила турмуш даражасининг ўсишида ўз ифодасини топади. Бундай ҳолатда деҳқон хўжаликлари ўз даромадларининг бир қисмини жамғариб бориб истиқболда оила бойлигини ошириб борадилар.

Дехқон хўжаликлари иқтисодиёти уларнинг ўтган йилги реал даромаддари хажмига нисбатан бу йилги реал даромаддари паст даражада бўлса деградация ҳолатида бўлади. Бундай ҳолатда дехқон хўжаликлари ўз харажатларини қискартиришга мажбур бўладилар ва бу улар оила аъзолари турмуш даражасининг пасайишига олиб келади. Дехқон хўжаликлари қандай иқтисодий ҳолатда бўлмасинлар уларда ҳар доим самарали тежамкорлик фазилати намоён бўлади. Бу хўжаликлар харажатлари даромадларидан юқори бўлган ҳолатлар қисқа муддатли ва ўзлари хоҳламаган вазиятларда юз беради, чунки бу даврда хўжаликлар дебитор ҳолатда (қўшнилардан, қариндошлардан, банкдан кредит олганда) бўладилар. Дехқон хўжаликлари жамиятнинг ижтимоий- иқтисодий бўғини сифатида ташқи сиёсий, ижтимоий, иқтисодий, экологик омиллар таъсирида шаклланиб борадилар. Ташқи ва ички омиллар таъсирида дехқон хўжаликларнинг иқтисодий салоҳияти шаклланади ва бу дехқон хўжаликларининг сифат жиҳатидан кескин ўзгаришига олиб келиши мумкин.

Шундай қилиб, дехқон хўжаликлари қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришининг муҳим шакли сифатида агросаноат мажмуаси иккинчи соҳасининг таркибий бўғини кўринишида майдонга чиқади. Шу сабабли уларнинг фаолият кўрсатиши билан боғлиқ муносабатлар аграр муносабатларнинг таркибий қисми ҳисобланади. Дехқон хўжаликларининг иқтисодий асоси, ижтимоий-иқтисодий ўрни, вужудга келиш ва фаолият кўрсатиш шарт-шароитлари уларнинг товар ишлаб чиқарувчилар сифатидаги тавсифини белгилаб беради.

1.2. Дехқон хўжаликларининг ижтимоий-иқтисодий моҳияти ва ривожланиш тамойиллари

Дехқон хўжалиги категориясининг моҳияти, табиати ва истиқболларига қарашларнинг сезиларли даражада ўзгарганлиги бу хўжаликларнинг ижтимоий-иқтисодий моҳиятини янги, иқтисодиётни модернизация қилиш шароитида қайта кўриб чиқишни талаб этмоқда. Шу сабабли, дехқон хўжаликларининг ижтимоий-иқтисодий моҳиятини Ўзбекистоннинг бозор иқтисодиётига ўтишида алоҳида уклад сифатида шаклланиши бўйича тарихий ва мантикий ёндашувлар асосида ёритиш лозим. Ҳозирги даврда дехқон хўжаликлари миллий иқтисодиётда нафақат иқтисодий, балки ижтимоий аҳамият ҳам касб этмоқда.

Шулардан келиб чиққан ҳолда мулкий муносабатлар тизимида дехқон хўжаликларининг тутган ўрнига баҳо беришга алоҳида эътибор қаратилган. Мулкий муносабатлар нуқтаи назаридан дехқон хўжаликлари жамиятнинг институтцинал таркибидаги тутган ўрнига қараб уларнинг иқтисодий муносабатлар тизимидаги ролини тадқиқ этиш масаласи муҳим илмий-назарий аҳамиятга эга.

Хусусий мулкнинг моҳияти шундаки, иқтисодий жиҳатдан ишлаб чиқариш натижалари айрим шахсларга қарашли бўлади. Бу турдаги мулкда меҳнат натижалари ўзлаштиришнинг хусусий мулкчилик қонунига мувофиқ мулкдорнинг ўзиники ҳисобланади, у мустақил хўжалик юритади ва эгалик қилади. Хусусий мулк айрим кишиларга тегишли бўлиб, даромад олишга қаратилган. Хусусий мулкнинг икки кўриниши мавжуд: хусусий индивидуал мулк ва хусусий жамоа мулки. Хусусий индивидуал мулк бор жойда бойлик алоҳида мулкдор томонидан ўзлаштирилади. Мулкка қандай муносабатда бўлиш фақат мулкдорнинг ихтиёрида бўлади. Хусусий жамоа мулки деганда бойликни индивидуал шерикчилик асосида маълум гуруҳларга бирлашган ҳолатда ўзлаштириш тушунилади. Юртимиз қишлоқ хўжалигида хусусий мулкнинг индивидуал шаклига дехқон хўжалиги киради.

Хусусий мулкчилик жамият ривожига ижобий таъсир кўрсатади. Хусусий мулкчилик мулк эгаларида ундан унумлироқ фойдаланиш қобилиятини оширади. Чунки мулкдор мулкидан қанча унумлироқ фойдаланса, у шунча кўпроқ манфаатдор бўлади. Мулкдор иқтисодиётни барқарорлаштиради, бозор иқтисодиётида ўзаро рақобатни

ривожлантиради ва қиймат қонунининг амал қилишига ижобий таъсир кўрсатади. Хусусий мулкчилик ишлаб чиқаришни ижтимоий жиҳатдан ривожлантиришга олиб келади, давлатга қарамликни йўқотади, мулкка ўз хоҳишича муносабатда бўлишни, жамият олдида шахснинг эркинлигини таъминлайди. Шунга кўра, қишлоқ хўжалигида деҳқон хўжаликлари бошқа мулк шаклларига нисбатан қуйидаги афзалликларга эга:

- мулк эгаси ишлаб чиқариш воситалари билан бевосита боғланиш ҳуқуқига эга бўлиб, улардан қай шаклда фойдаланишни ўзи ҳал қилади ва амалга оширади;
- деҳқон хўжалиги раҳбари ишлаб чиқариш фаолиятида тўла мустақилликка эга бўлади, хоҳлаган маҳсулотини ва қанча етиштиришни ўзи ҳал қилади;
- у доимо иқтисодий ва қонуний жавобгарликда бўлади, қонунга хилоф бўлган ҳар бир иш, ортиқча сарфланган ҳар бир сўм мулк эгасининг ўз мулкидан ажралишига олиб келади.

Деҳқон хўжаликлари қишлоқ ҳаёт тарзининг ажралмас қисми бўлгани ҳолда, ўз эгаларининг фаолиятига, ўрта сифатларнинг, кадриятларнинг ҳамда миграцион йўл-йўриқларнинг шаклланишига таъсир кўрсатади. Бу таъсир турли-туман ва айни пайтда зиддиятли ҳамдир. Бир томондан, деҳқон хўжаликлари ўз эгаларининг турли эҳтиёжларини қондириш учун қулай моддий асос яратса, бошқа бир томондан, эгаларининг бўш вақтларининг каттагина қисмини банд этгани ҳолда, уларнинг маънавий жиҳатдан камол топишига тўсқинлик қилади. Деҳқон хўжалиқларининг бошқа турдаги хўжалиқлар сингари қишлоқ хўжалиқ маҳсулотларини ишлаб чиқаришдан асосий мақсади оила аъзоларини озиқ-овқат маҳсулотлари билан таъминлаш ва даромад олиш орқали уларнинг турмуш даражасини оширишдир.

Деҳқон хўжалиқларда фойдаланиладиган ишлаб чиқариш воситаларига бўлган мулкнинг тавсифи иқтисодий мансубликни акс эттирувчи алоҳида белгилар қаторига киради. Юқорида қайд этилган ҳолатлардан англаш мумкинки, деҳқон хўжалиқларида бир қатор белгиларнинг умумийлиги мавжуд. Нисбатан тез фурсатларда ва ортиқча сарф-харажатларсиз маҳсулот ҳажмини ошириш, унинг сифатини яхшилашга имкон берувчи белги деҳқон хўжалиқлари фаолиятида алоҳида ўрин тутаяди. Деҳқон хўжалиқларининг яна бир муҳим белгиси шундан иборатки, улар янги иш ўринларини яратадилар ва бунинг натижасида қишлоқ ва шаҳар аҳолиси бандлигининг даражасини оширади ва бунинг асосида шаҳар аҳолисини озиқ-овқат маҳсулотлари билан таъминлайди.

Республикамиз иқтисодий адабиётида деҳқон хўжалиқларининг миллий иқтисодиётда тутган ўрни Р.Хусанов, Н.Қосимов ҳамда Б.Б.Беркинов¹ ва бошқа олимлар томонидан атрофлича кўриб чиқилган. Бироқ, бугунги кунда деҳқон хўжалиқларининг миллий иқтисодиёт миқёсида бажараётган айрим иқтисодий функциялари бу муаллифлар эътиборидан четда қолган. Бизнингча, бугунги кунда деҳқон хўжалиқлари қуйидаги иқтисодий функцияларни бажаради:

- қишлоқ хўжалиқ маҳсулотларини ишлаб чиқаришни кўпайтиришни таъминлаш;
- даромадларни кўпайтириш, моддий, шу жумладан, озиқ-овқат маҳсулотлари истеъмолини ўстириш йўли билан қишлоқ аҳолиси турмуш даражасини ошириш учун имкониятлар яратиш;
- йирик қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришида фойдаланиш мумкин бўлмаган меҳнат ресурслари ва ишлаб чиқариш воситаларидан, шу жумладан, ижтимоий ишлаб чиқаришда фойдаланиш самарасиз ҳисобланган, унча катта бўлмаган, ҳосилдорлиги паст ва деҳқончилик фаолиятини олиб бориш қийин бўлган ер

¹ . Хусанов Р., Қосимов Н. Деҳқон хўжалигининг илмий-амалий асослари. -Т.: «Чўлпон», 2000. –103 б.; Беркинов Б.Б.. Деҳқончилик хўжалиқлари ривожланишининг ташкилий-иқтисодий муаммолари. //«Иқтисодиётни эркинлаштириш ва аграр ислохотларни чуқурлаштириш шароитида деҳқон хўжалиқларини ривожлантириш муаммолари» мавзусидаги илмий-назарий конференцияси материаллари. –Тошкент, 2003, 23-24 май, Б-31.

майдонларидан фойдаланиш;

- қишлоқ аҳолисининг иш билан бандлигини таъминлаш;
- қишлоқ хўжалик кооперациясининг янги шакллари вужудга келтириш учун иқтисодий асос яратиш.

Дехқон хўжаликларининг иқтисодий функциялари билан биргаликда уларнинг ижтимоий функцияларини ҳам алоҳида ажратиб кўрсатиш лозим. Улар жумласига қуйидагилар киради:

- қишлоқ ёшларини меҳнатсеварлик руҳида тарбиялаш ва касбга йўналтириш. Дехқон хўжаликларида меҳнат қилиш ёш авлодга ерга ва табиатга асраб-авайлаб муносабатда бўлиш туйғусининг шаклланишига кўмаклашади.

- кишиларда ташаббускорлик, ишбилармонлик, тадбиркорлик, мустақиллик, ижодкорлик каби сифатларни шакллантиради;

- ишчи кучини такрор ишлаб чиқаришга имкон яратувчи юқори сифатли ва табиий озиқ-овқат маҳсулотларини истеъмол қилиш, жисмоний меҳнат билан шуғулланиш ва тоза ҳавода бўлишни таъминлайди.

Дехқон хўжалиги эгасининг бош мақсади – ўз оиласининг озиқ-овқат маҳсулотларига бўлган эҳтиёжларини қондириш ва фойда олишдан иборатдир. Модомики ушбу хўжаликларда жамият эҳтиёжларини қондирувчи ижтимоий маҳсулотнинг бир қисми яратилар экан, уларнинг агросаноат мажмуасининг яхлит элементи сифатидаги функциялари алоҳида оила даражасидаги функцияларига қараганда бир мунча кенг камровлидир. Қишлоқ хўжалик маҳсулотларини ишлаб чиқаришни кўпайтириш ва аҳолини озиқ-овқат маҳсулотлари билан таъминлаш дехқон хўжаликларнинг бош вазифаси ҳисобланади. Шундай қилиб, агросаноат мажмуасини ташкил этувчи элементи сифатида дехқон хўжаликларининг асосий ижтимоий-иқтисодий функциялари йирик қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариши функцияларига зид келмайди, аксинча уларни тўлдиради.

Иқтисодий адабиётда ва илмий нашрларда дехқон хўжаликларини кўпинча хусусий мулк билан боғлашади. Маълумки, дехқон хўжаликларида ишлаб чиқарилган маҳсулотнинг бир қисми шахсий истеъмол, қолган қисми бозор учун ишлаб чиқарилади. Бу маҳсулотнинг иккинчи қисми товар тафсифига эга ҳисобланади. Бу «деҳқон хўжаликлари ва уларнинг ишлаб чиқарган маҳсулоти – хусусий мулк шаклидир» деган аксиоманинг шаклланишига асос бўлади. Ҳақиқатда эса, дехқон хўжаликларида хусусий ва шахсий мулк муносабатлари ифода этилади. Чунки дехқон хўжаликларидаги ишлаб чиқариш икки таркибий қисмдан иборат:

1. Оила аъзолари ва қариндошларнинг истеъмолини қондириш учун натурал ишлаб чиқариш.

2. Бозор учун товар ишлаб чиқариш.

Дехқон хўжаликларида шахсий истеъмол учун ишлаб чиқарилган натурал маҳсулот ва уларни ишлаб чиқаришда фойдаланилган ишлаб чиқариш воситалари – бу шахсий мулк объекти ҳисобланади ва унга боғлиқ ҳолда шахсий мулк муносабатлари шаклланади. Дехқон хўжаликлари томонидан ишлаб чиқарилган маҳсулотнинг иккинчи қисми бозор учун ишлаб чиқарилади ва бу маҳсулот товар шаклини олади. Маҳсулотнинг товар шаклида бўлган қисмини ишлаб чиқаришда фойдаланилган ишлаб чиқариш воситалари хусусий мулк объекти ҳисобланади ва унга боғлиқ бўлган ишлаб чиқариш муносабатлари хусусий мулк муносабатларини ташкил этади. Бу дехқон хўжаликлари мулкнинг икки ёқлама тавсифини кўрсатиб беради.

Дехқон хўжалигига қорхона сифатида ёндашиб унда ишчи билан тадбиркор бир шахсда гавдаланади деб қараш мумкин. Шунга кўра, дехқоннинг фойдасини тадбиркорнинг фойдаси билан тенглаштириш мумкин. «Дехқон хўжаликлари мустақил хўжалик юритувчи субъект сифатида, уларнинг қишлоқ хўжалиги маҳсулотини

етиштириш ва уни сотиш билан боғлиқ фаолияти тадбиркорлик фаолиятини ташкил этади»¹. Тадбиркорлик фаолияти–тадбиркорлик субъектлари томонидан амалга ошириладиган, таваккалчилик ва мулккий жавобгарлиги остида фойда олишга қаратилган ташаббускорлик фаолияти ҳисобланади. Ҳуқуқий шахс мақомига эга бўлган деҳқон хўжаликлари кичик тадбиркорлик фаолияти субъектлари ҳисобланади. Мавжуд қонунчиликка кўра, юридик шахс мақомига эга бўлмаган деҳқон хўжаликлари ҳам тадбиркорлик фаолиятини юритиши мумкин.

Деҳқон хўжалиklarининг тадбиркорлик фаолияти Ўзбекистон Республикасининг «Деҳқон хўжалиги тўғрисида», «Тадбиркорлик фаолияти эркинлиги тўғрисида»ги ва бошқа қонунлар, меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар асосида тартибга солинади ва уларнинг мулккий ҳуқуқлари кафолатланади. Деҳқон хўжаликлари тадбиркорлик фаолияти субъекти сифатида қуйидаги ҳуқуқларга эга:

- ўзига қарашли мол-мулкка эгалик қилиш, фойдаланиш ва тасарруф этиш;
- ишлаб чиқариш дастурини шакллантириш, таъминотчи ва ўзи ишлаб чиқарган маҳсулотга (хизматга) харидорларни мустақил танлаш;
- тадбиркорлик фаолиятидан чекланмаган миқдорда фойда олиш ва уни ўз хоҳишига кўра тасарруф қилиш;
- ўзи ишлаб чиқарган маҳсулоти (хизмат)ни бозордаги талаб ва таклифга мувофиқ эркин бозор нархларида ёки шартнома нархларида сотиш;
- қўшимча ер участкалари, бино, иншоот, асбоб-ускуна, жиҳозлар ва бошқа мол-мулкни ижарага олиш; (шу жумладан, лизинг йўли билан);
- ташки иқтисодий фаолият билан шуғулланиш ва бошқа ишлаб чиқариш ва маҳсулот сотиш билан боғлиқ ҳуқуқларга эга бўлиш.

Деҳқон хўжалигида меҳнат жараёни муддатлари ва юкламасини деҳқоннинг ўзи белгилайди. Деҳқон ўз хўжалигида ташкилотчи, раҳбар ва шу билан бирга мулк эгасидир. Мулк эгаси сифатида деҳқон ўз хўжалигида мол-мулкка нисбатан тежамкор муносабатда бўлади. Деҳқон хўжалигида ишчи кучи захираси, таркиби ва меҳнат ресурслари фаоллиги оила таркиби ва сони билан белгиланади. Бу асосий омил сифатида деҳқон хўжалигини бошқа турдаги хўжаликлардан фарқлайди. Шу билан бирга деҳқон хўжаликларида ёлланма меҳнатдан фойдаланиш имкониятлари ҳам мавжуд.

Хўжалик шакли сифатида деҳқон хўжалиklarини турли жиҳатдан, яъни ишлаб чиқариш шакли, тармоқ ва уни ташкил этувчи объектлар ҳажми, фаолият тури ва иқтисодий муносабатлар тизимида тутган ўрни бўйича таҳлил этиш мумкин. Деҳқон хўжаликлари маълум даражада ўзига хос ишлаб чиқариш тури мавжудлиги билан тавсифланадилар. Деҳқон хўжаликларида доимо истеъмол-натурал хўжалик шакли устун даражада ривожланган бўлиб, деҳқон оиласини барча зарурий истеъмол маҳсулотлари билан таъминлашга ҳаракат қилади. Деҳқон хўжаликлари томонидан ишлаб чиқарилган маҳсулотлар биринчи навбатда оила истеъмолига сарфланади, қолган қисми бозорда сотилади. Деҳқон хўжалиklarининг бозор билан алоқалари фермер хўжалиklarига нисбатан чекланган даражада бўлиб ишлаб чиқариш кучларининг ривожланиш даражаси ҳам йирик ишлаб чиқаришга нисбатан пастроқ даражада, яъни сустроқ ривожланган.

Деҳқон хўжаликлари фаолияти икки – моддий ва хизмат кўрсатиш соҳаларидан ташкил топган. Шу билан бирга баъзи бир деҳқон хўжаликлари бошқа турдаги, яъни уй хўжалиги доирасидан ташқаридаги йўналишларда фаолият юритишлари мумкин. Бунга уй хўжаликлари томонидан мебель ва уй-рўзгор буюмларини ишлаб чиқариш, қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини қайта ишлаш, транспорт воситаларини ва жиҳозларни таъмирлаш, қурилиш фаолияти, тикувчилик, савдо ва бошқа фаолият турларини киритиш мумкин.

¹ Мухамбетова У. Деҳқон хўжалиklarининг меъёрий асослари // «Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги» ж. - Тошкент, 2010. - № 9, - Б. 25.

Шахсий ёрдамчи хўжаликлар ўзларининг моҳияти ва ҳажми бўйича деҳқон хўжаликларидир. Биз «шахсий ёрдамчи хўжалик уй ҳовли ҳудудида жойлашган деҳқон хўжалигидир»¹ деган хулосага тўлиқ қўшиламыз. Шахсий ёрдамчи хўжаликлар ҳам оилалар учун даромад ва қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари билан таъминлаш манбаи ҳисобланади. Бундай хўжаликлар таркибига хўжалик бинолари, мол, парранда, асалари, кўп йиллик мевали дарахтлар, томорқа участкалари ва майда қишлоқ хўжалиги инвентарлари киради. Шахсий ёрдамчи хўжаликларнинг табиати ва ривожланиш даражасини тўлалигича ижтимоий ишлаб чиқариш белгилаб беради.

Деҳқон хўжаликлари фаолиятида бепул хизматлар муҳим ўрин тутди. Б.Т.Салимовнинг хулосаларига кўра, деҳқон хўжаликларидида бепул хизматлар муҳим ўрин тутди. Биринчи навбатда бу оила аёлларига тегишлидир. Миллий урф одатларга кўра, улар уй хўжалиги ишлари билан эркаклардан фарқли ўлароқ болаларни боқиш, тарбиялаш, овқат тайёрлаш каби барча ишларни бажарадилар. Деҳқон хўжаликлари фаолиятига фарзандларни тарбиялаш, овқат пишириш, кийим-кечак ювиш, дазмоллаш, уй тозалаш ва бошқа ишлар киради. Бу ишлар деҳқон хўжалигида оила асосий ишларининг 80 фоизини ташкил этади².

Деҳқон хўжаликлари миллий иқтисодиётда ишлаб чиқариш ресурсларидан тежамли фойдаланадиган хўжалик шакли сифатида тавсифланади. Деҳқон хўжаликларининг бу хусусияти улар оиласининг пул харажатларини камайтиради ва бу билан оила бюджетини мустаҳкамлайди. Деҳқон хўжаликларидида қишлоқ хўжалик маҳсулотларини ишлаб чиқаришнинг ташкил этилиши мамлакатнинг ижтимоий ишлаб чиқариш соҳасида ушбу маҳсулотларни ишлаб чиқариш ва аҳолига хизмат кўрсатиш харажатларини камайтиради.

Деҳқон хўжаликларидида ишлаб чиқариш ва истеъмол бўйича иқтисодий муносабатлар шаклланади. Айирбошлаш ва тақсимот муносабатлари товар ишлаб чиқариш тавсифига мос келади, чунки тақсимот муносабатларини фақатгина ишлаб чиқариш воситаларининг тақсимотида қўллаш мумкин, айрибошлаш муносабатлари эса ижтимоий меҳнат тақсимотига боғлиқдир. Шунга кўра, деҳқон хўжаликлари иқтисодиётида ишлаб чиқариш ва истеъмол жараёнлари бир-бирлари билан узвий боғлиқдир. Бироқ, деҳқон хўжаликларидида тақсимот ва айрибошлаш муносабатлари мазмунан бошқа моҳиятга эга. Масалан, оила азолари ўртасида меҳнат тақсимоти, маҳсулотлар ва ахборотларни айрибошлаш жараёни ва х.к.

Деҳқон хўжаликларидида ишлаб чиқариш ва маиший хизмат муносабатларидан ташқари оилавий никоҳ муносабатлари мавжуд, уларга ҳар бир оиланинг ўзига хос хусусиятларидан келиб чиқадиган ота-оналар, фарзандлар ўртасидаги муносабатлар киради, лекин булар алоҳида социология ва психология фанлари томонидан олиб бориладиган тадқиқотларга киради.

Деҳқон хўжаликларининг йирик хўжаликларда фойдаланиш ўта мушкул бўлган моддий ва меҳнат ресурсларини хўжалик муомаласига киритиш ва ишга солиш борасида лаёқатга эга эканликлари аён бўлди. Деҳқон хўжаликлари хўжалик доирасида мураккаб иқтисодий вазиятга мослаша бориб, тадбиркорлик ташаббусини намоён этади. Буларнинг барчаси иқтисодий кийин шароитда хўжаликнинг ушбу тоифаси аҳамиятининг сезиларли даражада ўсишини белгилаб беради. Бошқа бир томондан мамлакат иқтисодий тизимининг бозор тавсифига эга эканлиги ҳам, бу турдаги хўжаликларнинг ривожланишини рағбатлантиради. Деҳқон хўжаликларининг ривожланишига чекловларнинг олиб ташланиши уларнинг ялпи тарзда ўсишига олиб келди. Бироқ кейинроқ янги хўжалик тизимининг қарор топиши асносида ушбу гуруҳ доирасида табақаланиш юзага келмоқда, деҳқон хўжаликлари бир қисмининг йириклашуви ва уларнинг оилавий фермер хўжаликларга айланиши ва бошқа гуруҳ хўжаликларидида эса ишлаб чиқаришнинг қисқариши, яъни уларнинг бошланғич «ёрдамчи ҳолати»га қайтиши

¹ Шодиева Г.М. Оила хўжалиги мулки ва даромадини кўпайтириш йўллари. –Т: 2006. –Б.45-47.

² Салимов Б.Т. ва бошқалар Деҳқон ва фермер хўжаликлари иқтисоди. Ўқув қўлланма. –Т.: ТДИУ 2004. –Б. 12.

кузатилмоқда.

Дехқон хўжаликларининг асосий функцияси қишлоқ аҳолисини фойдали меҳнат ва тадбиркорлик фаолиятига кенг жалб этиш орқали республика ер ресурсларидан оқилона ва унумли фойдаланишга эришиш ҳамда шу асосда энг кам сарф-харажат бирлиги эвазига маҳсулот етиштиришни ҳар томонлама кўпайтиришдан иборат. Шунингдек, бу хўжаликлар мамлакат аҳолисининг озиқ-овқатга бўлган эҳтиёжини қондиришга ҳисса қўшиш, ўзи жойлашган ҳудуднинг ижтимоий-иқтисодий ривожланишини таъминлашда иштирок этиш сингари қатор вазифаларни амалга оширади.

Дехқон хўжаликлари фаолиятини тадқиқ этиш натижалари уларни уч гуруҳга ажратиш мақсадга мувофиқлигини кўрсатмоқда.

Истеъмол хўжаликлари. Бунда томорқада ишлаб чиқарилган қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари оила аъзолари томонидан тўла истеъмол қилинади.

Ярим товар хўжаликлари. Бу хўжаликлар томорқада етиштирилган маҳсулотларнинг ўз эҳтиёжларидан ортган бир қисмини бозорга олиб чиқиб сотади.

Товар хўжаликлари. Бу хўжаликлар асосан бозорга, яъни сотиш учун маҳсулот ишлаб чиқаришга ихтисослашган.

Дехқон хўжаликларининг ижтимоий-иқтисодий табиатини ойдинлаштириш борасида иқтисодчи олимларнинг юқорида баён этилган қарашлари асосида ва тарихий ҳамда мантикий ёндашувдан келиб чиққан ҳолда, дехқон хўжалигига қуйидагича таъриф бериш мумкин:

Дехқон хўжалиги – бу хусусий мулкка асосланган тадбиркорлик фаолияти шакли бўлиб, тегишли ер майдонида, фуқароларнинг оила аъзолари билан ҳамкорликда қишлоқ хўжалик маҳсулотларини ишлаб чиқариш ва қайта ишлаш ҳамда уларни ижтимоий товар айирбошлаш жараёнига жалб қилиш орқали, оила аъзоларининг ўсиб боровчи эҳтиёжларини қондириш ва юқори даромад олишга интилувчи, давлат ва бозор субъектлари томонидан ташқи таъсирни сезувчи бозор иқтисодиёти субъектидир.

Дехқон хўжаликларининг ижтимоий-иқтисодий табиати тўғрисидаги масала таҳлилини умумлаштирган ҳолда, шундай хулоса қилиш мумкинки, бозор иқтисодиётининг бундан кейинги ривожланиши, қишлоқ хўжалигида йирик механизациялашган ишлаб чиқариш имкониятлари ўсиб борган сари мазкур хўжаликларнинг ялпи қишлоқ хўжалик маҳсулотларини ишлаб чиқаришдаги ҳиссаси аста-секин пасайиб боради. Шу билан бирга бозор шароитида аҳолини озиқ-овқат маҳсулотлари билан таъминлаш муаммосини ҳал этишда уларнинг ўрни ва аҳамияти узок вақт давомида сақланиб қолади ва дехқон хўжаликларининг турли кўринишлари шаклланиб боради.

Бугунги кунда жаҳон қишлоқ хўжалигида бир томондан илмий-техник тараққиёт таъсири остида қишлоқ хўжалик корхоналарини йириклаштириш, бошқа бир томондан эса майда товар ишлаб чиқаришнинг турли шакллари ривожлантириш тенденцияси қарор топмоқда. Бу ўринда дехқон хўжаликлари алоҳида ўрин тутиб, улар бошқарув, меҳнат ва мулк функцияларини ўзларида бирлаштириш ва ҳатто иқтисодий қийин шароитда ҳам хўжаликни самарали юритиш имкониятига эгадирлар.

1.3. Ўзбекистон Республикасида дехқон хўжаликларининг шаклланиши ва ривожланиши бошқичлари

XIX асрнинг охири ва XX асрнинг бошларида Ўрта Осиёда ерлар аниқ чегараланмаган жойларда шахсий ёрдамчи хўжаликларни мерос қилиб қолдириш орқали ерга эгалик қилиш ҳукм сурган. Дехқончиликка товарбоп экинларнинг кириб келиши мерос асосида ерга (бошқача қилиб айтганда шахсий ёрдамчи хўжаликка) эгалик қилишнинг тез ривожланишига ва дехқонларнинг табақаланишига ўз таъсирини кўрсатган.

Мамлакат қишлоқ хўжалигининг муҳим таркибий қисмларидан бири бўлган

аҳолининг шахсий ёрдамчи хўжаликлари собиқ тизим даврида (XX асрнинг 30-йилларида) шакллана бошлаган. Бу даврда деҳқон оиласининг ихтиёрида томорқа участкасини ва чекланган микдордаги чорва моллари ва паррандаларни қолдиришга рухсат берилган. Эндигина ташкил этилган колхозлар, совхозлар, шунингдек, давлат ва кооператив савдо тармоғи қишлоқ аҳолисининг озиқ-овқатга бўлган талабини қондира олмас эди. Шахсий ёрдамчи хўжаликларига 60-йилларда қишлоқ хўжалик артелларининг атрибутлари деб қаралган. Шахсий ёрдамчи хўжаликларга колхоз-кооператив сектори доирасида қараш керак деган фикрлар токи 70-йилларгача сақланиб келган.

Собиқ тизим даврида шахсий ёрдамчи хўжаликларига нисбатан давлатнинг сиёсати барқарор бўлмади. Уларга нисбатан аниқ стратегик ёндашилмади ва бу шахсий ёрдамчи хўжаликларининг ривожланишига салбий таъсир кўрсатди. Шахсий томорқа эгалари мавжуд имкониятлардан энг юқори даражада фойдаланишга интилган бир даврда жуда кўп қаршиликларга дуч келди. Деҳқонлар узоқ йиллар давомида нафақат жамоа ишлаб чиқаришида, балки ўз ёрдамчи хўжаликларида ҳам тўла хўжайин эмас эди. Узоқ йиллар давомида деҳқонни ердан, ўз меҳнатининг пировард натижаларидан маҳрум қилиш жуда катта салбий оқибатларга олиб келди. Деҳқонда мулкдорлик, ерга эгалик ҳисси камайиб борди. Албатта, деҳқон психологиясининг ўзгартириши осон кечмаган ва умумий манфаат йўлида ишловчи янги деҳқон хўжаликлари қийинчилик билан вужудга келган.

Қарийб етмиш йил давомида қаршилик кўрсатилишига қарамай аҳолининг шахсий ёрдамчи хўжаликлари бутунлай йўқолиб кетмади. Шахсий ёрдамчи хўжаликларнинг ривожланишига собиқ тизимда қаршилик кўрсатилишига асосий сабаб бу тизимда ҳар қандай хусусий мулкчиликнинг бўлиши мумкин эмас эди. Унда хусусий мулкчилик аҳоли ўртасида табақаланишни ва кишини киши томонидан эксплуатация қилишни келтириб чиқаради деган ғоя ҳукмрон эди. Мустақиллик йилларида аграр соҳада олиб борилган иқтисодий ислохотлар натижасида «Шахсий ёрдамчи хўжаликлар» «Деҳқон хўжаликлари» сифатида қайта ўзгартирилди.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг ташаббуси билан ва Республика Министрлар Советининг «Колхозчилар, совхозларнинг ишчилари, гражданларнинг шахсий ёрдамчи хўжаликларини ва якка тартибда уй-жой қуришни янада ривожлантириш тўғрисида»ги (1989 й. 15 август) қарори қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариши тузилмасини такомиллаштириш йўлида қўйилган биринчи муҳим кадам бўлди. Ушбу қарор республикамизда шахсий ёрдамчи хўжаликларни ривожлантиришда туб бурилиш ясади. Мазкур қарор қабул қилингунга қадар республикамизда ҳар бир қишлоқ оиласи ўртача 0.12 гектар томорқа участкасига эга бўлган бўлса, қарор қабул қилингандан кейин бу кўрсаткич анча ошди. Бу қарор бир йўла икки масалани ҳал қилди: биринчидан, томорқа ер майдонлари кенгайтирилди, иккинчидан, якка тартибда уй-жой қуришга бўлган ниҳоятда катта талаб қондирилди.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Жумҳурият аҳолисининг шахсий ёрдамчи хўжаликларидаги мол ва паррандаларни ем-хашак билан таъминлаш ҳамда уларда чорвачилик маҳсулотлари етиштиришни кўпайтириш тўғрисида»ги (1990 йил май) фармони қабул қилингандан кейин ўша даврга қадар ер участкаси ва молга эга бўлмаган кўпгина қишлоқ оилалари ер билан таъминланди ва чорва молларини сотиб олди.

Юқорида қайд этилган фармон ва қарорлар қабул қилингандан сўнг 1989–1990 йиллар давомида 1.5 млн. дан зиёд оилаларнинг томорқа участкаси кенгайтирилди, илгари бундай имкониятга эга бўлмаган 580 минг оила эса янги ер участкалари билан таъминланди. Аҳолига 183 минг гектардан кўпроқ суғориладиган ер майдонлари ажратиб берилди. 1991 йил якунига келиб шахсий ёрдамчи хўжаликларида фойдаланиладиган ер майдонлари қарийб 500 минг гектарга етди.

Бундан ташқари шахсий ёрдамчи хўжаликлар уюшмаси ташкил этилиб, унинг фаолияти шахсий ёрдамчи хўжаликлар эгаларига ёрдам бериш, уларнинг манфаатларини ҳимоя қилишга қаратилди. Ўзбекистон Республикасида иқтисодий ислохотларни амалга оширишнинг дастлабки босқичида қўлга киритилган энг муҳим натижа шахсий томорқа

хўжаликларини кенгайтириш, яъни суғориладиган ерларни шахсий ёрдамчи хўжаликларга ва боғ-дала ҳовли участкаларига ажратиб бериш йўли билан аҳолини амалда ер билан таъминлаш бўлди.

Иқтисодий ислохотларнинг иккинчи босқичида (1998 йил) Ўзбекистон Республикасининг «Дехқон хўжалиги тўғрисида»ги қонуни қабул қилинди. Бу бозор иқтисодиёти амалиётида янги бўлган, республикамиз аҳолисининг менталитетидан келиб чиққан хўжалик юретишнинг ўзига хос шаклини вужудга келтирди. Ушбу қонунга кўра, дехқон хўжаликлари юридик мақомга эга бўлиб, фаолият юрита бошлади ва банкларда ўзларининг ҳисоб рақамлари ҳамда муҳрига эга бўлди. Республикамизда дехқон хўжаликларини ташкил этиш ва ривожлантиришдан асосий мақсад, қишлоқ хўжалигида барқарорликни таъминлаш ва унинг ўсиш суръатларини ошириш орқали қишлоқ аҳолисининг турмуш даражасини кўтаришдир. Президентимиз И.А.Каримов таъкидлаганидек, «Мақсад – қишлоқ хўжалик соҳасида ишлаб чиқариш самарадорлигини кескин ошириш, қишлоқда яшаётган халқимизнинг турмуш даражасини кўтариш, улар учун муносиб шарт-шароитни яратишдан иборат бўлмоғи керак»¹.

Хўжалик юретишнинг истиқболли шаклларида бири бўлган дехқон хўжаликларининг мақоми, вазифалари ва ҳуқуқлари «Дехқон хўжалиги тўғрисида» ги² қонунда ифода этилган. Дехқон хўжаликлари аввалги шахсий ёрдамчи хўжаликлар замирида ташкил қилинди. Қабул қилинган қонунда дехқон хўжаликларига янги имтиёзлар белгилаб берилди. Эндиликда дехқон хўжаликларида ишлаётганларнинг меҳнат фаолияти иш стажига кўшилиб, кейинчалик нафақа олиш ҳуқуқи қонунлаштирилди. Бу тадбир дехқон хўжаликлари фаолиятининг ривожланишида ва ишсизлик муаммосини ҳал қилишда катта аҳамият касб этмоқда. Ушбу қонун дехқон хўжаликларини ташкил этиш, уларнинг фаолияти ва тугатилишининг ҳуқуқий асослари, ҳуқуқ ва мажбуриятларини белгилайди, бошқа ҳуқуқий ва жисмоний шахслар билан муносабатларини тартибга солади.

Аҳолига ер берилиши иқтисодий ислохотларнинг дастлабки, энг қийин йилларида, ниҳоятда кескин муаммоларни ҳал қилишда жуда муҳим роль ўйнади. Республикамизда дехқон хўжаликларини мустаҳкамлаш ва уларни шакллантириш борасида муҳим чора-тадбирлар кўриш ҳисобига:

- биринчидан, меҳнатга яроқли аҳолининг иш билан банд бўлмаган қисмини ижтимоий фойдали меҳнатга жалб қилишга эришилди;

- иккинчидан, аҳолининг реал даромадларини оширишга, шунингдек, шартномалар асосида қишлоқ хўжалик маҳсулотларини етиштириш билан шуғулланиб келганларга меҳнат дафтарчаларини очиш ҳамда уларга қариганларида нафақа олиш ҳуқуқини бериш билан кўпгина қишлоқ аҳолиси учун ижтимоий кафолатларни мустаҳкамлашга эришилди;

- учинчидан, аҳолини ҳаётий муҳим озиқ-овқат маҳсулотлари билан таъминлашдаги кескинликка барҳам беришга эришилди. Ер участкаларини олган оилалар картошка, сабзавот, мева, чорвачилик маҳсулотларига бўлган ўз эҳтиёжларини қондирибгина қолмай, балки уларни дехқон бозорларида сотиш миқдорини ошириб, озиқ-овқат муаммосини ҳал қилишга муносиб ҳисса қўшдилар;

- тўртинчидан, яқка тартибдаги уй-жойларнинг қурилиши кўламини анча кенгайтиришга муваффақ бўлиндики, бу аҳолини уй-жой билан таъминлаш, коммунал-маиший ва уй-жой шароитларини яхшилаш соҳасидаги анчагина муаммоларни ҳал қилишга ёрдам берди;

- бешинчидан, фақатгина ижтимоий низоларнинг сабаби ва манбаларини бартараф этиш ҳисобига эмас, балки кишиларнинг шахсий томорқа ерларини ва боғ, дала-ҳовли

¹ Каримов И.А. Қишлоқ хўжалик тараққиёти – тўкин ҳаёт манбаи: Биринчи чақирик Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Х сессиясида сўзлаган нутқи. 1997 йил, 25 декабрь. –Т.: «Ўзбекистон», 1998. –Б.64.

² Ўзбекистон Республикасининг «Дехқон хўжалиги тўғрисида» ги қонуни - Т.:Ўзбекистон, 1998.

ерларини ободонлаштиришда фаол қатнашишлари, ўзи ва оиласи манфаатини кўзлаб фойдали меҳнат билан шуғулланишлари натижасида республикада ижтимоий сиёсий вазиятнинг барқарорлигини таъминлашга эришилди.

Умуман олганда, деҳқон хўжаликлари тўғрисида қабул қилинган қонун миллий иқтисодиётда бешта муҳим масалани ҳал қилиб берди:

- қишлоқ хўжалигидаги мулкчилик масаласини;
- деҳқонларда мулкка эгалик ҳиссини шакллантириш ва мустаҳкамлаш масаласини;
- қишлоқ жойларда бозор иқтисодиётини шакллантириш масаласини;
- Ўзбекистонда мулкдорлар қатламининг пайдо бўлишига мустаҳкам ҳуқуқий асос

яратди.

• қишлоқ хўжалигида тадбиркорликни ривожлантиришга иқтисодий-ҳуқуқий асос яратди.

Деҳқон хўжаликлари қишлоқ хўжалиги соҳасида фаолият юритувчи тадбиркорлик шакллари билан бири сифатида бир қатор афзалликларга эгадирлар:

• ишлаб чиқариш ҳажмининг кичиклиги бозордаги талаб ва таклиф нисбатига тез мослашиш ва кўп маблағ сарфламай ўз фаолияти йўналишларини қайта шакллантириш имконини беради;

• оила меҳнатига таяниш уй бекалари, қариялар ва болалар меҳнатидан унумли фойдаланиш ҳамда асрлар давомида шаклланиб келган деҳқончилик маданиятини авлоддан-авлодга ўтказиб туришга шароит яратади;

• хусусий мулкка эгалик қилиш ҳамда ерни мерос қилиб қолдириш ҳуқуқининг умрбод берилиши мулкдан оқилона фойдаланишга йўл очади.

Ўзбекистон Республикасининг 1998 йил 30 апрелда қабул қилинган «Деҳқон хўжалиги тўғрисида» ги қонуни уларни ривожлантиришда ҳуқуқий асос бўлиб хизмат қилмоқда. Мазкур қонунга мувофиқ деҳқон хўжаликлари томонидан юридик шахс мақомини олиш жараёни давом этмоқда ва уларнинг сони йил сайин ўсиб боради, бироқ бу жараён нисбатан суст бормоқда. Бизнинг фикримизча, бу жараённи тезлаштириш учун қуйидаги масалаларни ҳал этиш зарур:

• деҳқон хўжаликлари ўртасида юридик шахс мақомига эга бўлиш афзалликларини тушунтириш ишларини олиб бориш;

• деҳқон хўжалиқларининг юридик шахс мақомига эга бўлиш билан боғлиқ мажбурий йиғим ва тўловлар механизминини қайта кўриб чиқиш.

Бундан ташқари деҳқон хўжалиқларини ривожлантиришда қатор муаммолар мавжуд. Деҳқон хўжалиқларининг чорва молларини ем-хашак ва концентрат озуқалар билан етарлича таъминлаш, уларни сотиб олишдаги бюрократик муаммолар шулар жумласидандир.

Ўзбекистон Республикасининг «Деҳқон хўжалиги тўғрисида» ги қонунида деҳқон хўжалиги томорқа ер участкасини бошқа деҳқон хўжалигига ижарага бериши ҳуқуқи кўзда тутилмаган. Бу масалалар ҳам ҳуқуқий-меъёрий ҳужжатларда белгилаб қўйилса мақсадга мувофиқ бўларди.

Қонунда деҳқон хўжалиқларига ёлланма меҳнатдан доимий равишда фойдаланиш ҳуқуқи берилмаган. Лекин чорвачилик, сабзавотчилик ва бошқа соҳалар билан шуғулланувчи деҳқон хўжалиқларида четдан жалб қилинган ишчи кучига бутун йил давомида зарурат мавжуд. Шу боис Меҳнат кодекси талаблари асосида деҳқон хўжалиқларида ёлланма меҳнатдан фойдаланишни қонуний тарзда белгилаб қўйиш мақсадга мувофиқ.

Қонун асосида мамлакатимизда деҳқон хўжалиқларининг мақоми аниқлаштирилди, уларини ривожлантиришнинг қонуний механизмлари такомиллаштирилди.

Биринчидан, аҳолининг деҳқон хўжалиқлари деҳқон хўжалиги сифатида қайта номланиши ва унинг ташкилий моҳияти, мақоми ташкилий-иқтисодий ва ҳуқуқий асослари мустаҳкамлаб қўйилди.

Иккинчидан, деҳқон хўжаликларининг ижтимоий-иқтисодий моҳияти, мақоми, ташкилий-иқтисодий асослари ва қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариши билан шуғулланувчи тадбиркорлар субъекти сифатидаги хусусиятлари аниқ белгиланди.

Учинчидан, Вазирлар Маҳкамасининг 1998 йил 15 июлдаги 300-сонли қарори билан фаолият кўрсатаётган шахсий ёрдамчи хўжаликларини деҳқон хўжаликларига айлантириш тартиби тасдиқланди.

Тўртинчидан деҳқон хўжаликларини давлат томонидан ва бошқа тарзда қўллаб-қувватлаш ҳамда уларнинг фаолиятини тартибига солиш механизми белгилаб берилди.

Деҳқон хўжаликлари «шахсий ёрдамчи хўжаликлар» асосида, уларни қайта ўзгартириш натижасида вужудга келди. «Деҳқон хўжалиги тўғрисидаги» қонунда бу қайта ўзгартиришлар ўз ифодасини топган. Унга кўра, деҳқон хўжаликлари хусусий тадбиркорлик фаолияти субъектларига тенглаштирилиб, уларга шахсий ёрдамчи хўжаликларда бўлмаган имтиёз ва ҳуқуқлар берилган. Деҳқон хўжаликларига улар ўзи ишлаб чиқарган маҳсулотлар баҳосини шакллантириш, унинг сотувчиси ва харидорини танлашда тўла эркин берилган. Деҳқон хўжаликлари юридик шахс мақомини олиш ҳуқуқига эга.

Бугунги кунда «Деҳқон хўжалиги тўғрисида»ги қонун қатор ўзгартириш ва қўшимчалар киритилишига муҳтож. Жумладан, қонуннинг 25-моддасига биноан деҳқон хўжаликларини ташкил этиш фермер хўжаликларининг умумий йиғилиши қарорига боғлиқ қилиб қўйилиши ва фермерларга бириктирилган ерлардан самарали фойдаланиш устидан назорат ҳуқуқи берилганлиги хўжаликнинг бу турини муайян даражада фермер хўжаликларига қарам қилиб қўймоқда ва уларнинг иқтисодий эркинлигини чекламоқда.

Қонунда деҳқон хўжаликлари ёлланма меҳнатдан доимий асосда фойдаланишлари мумкин эмас деб белгилаб қўйилган. Бизнинг фикримизча, қўшимча ишчи кучига доимий эҳтиёж бўлганида деҳқон хўжаликларида ёлланма ишчининг иш ҳақи ва ижтимоий суғуртаси кафолатланиб, қонун йўли билан бундай меҳнатдан фойдаланишга рухсат бериш керак. Бу бир томондан, деҳқон хўжаликларининг товар маҳсулотларини қонун йўли билан етиштиришлари учун қўшимча ер участкаларини олиб ишлашларига ва иккинчи томондан, улардаги чорва моллари боши сонини кўпайтиришга имкон яратади.

Иқтисодий фанда деҳқон хўжаликларининг миллий иқтисодиётда тутган ўрни масаласи кўпгина мунозараларга дуч келмоқда. Деярли етмиш йил давомида кўпгина тўсиқларга қарамадан аҳолининг деҳқон хўжаликлари бутунлай йўқолиб кетмади. Хўш, бунинг сабаблари нима? Ушбу саволга кўпгина олимлар ўзларича жавоб топишга ҳаракат қилганлар. Баъзи олимлар жамиятда ишлаб чиқарувчи кучлар ҳали етарли даражада ривожланмаганлиги, ҳали «Ижтимоийлаштириш жараёни тўла яқунланмаганлиги»¹ни, уқтирсалар, баъзи олимлар эса деҳқон хўжаликларининг яшаб қолишини меҳнат ресурсларининг доимий ортиқчалиги билан боғлайдилар. Яна бир қанча олимлар деҳқон хўжаликлари фақат иқтисодий омиллар туфайлигина яшаб келмоқдалар дея таъкидлашади. Республикамиз қатор олимларининг фикрича, деҳқон хўжаликларининг яшаб қолиши ва ривожланишини бир-икки сабаб ёки омилга боғлаб бўлмайди, лекин асосий сабаблардан бири шундаки бундай хўжаликларда аҳолининг шахсий, ижтимоий ва бошқа манфаатлари бирлашади.

Бизнинг фикримизча, деҳқон хўжаликларининг сақланиб қолишга асосий сабаб одамларнинг манфаатидир. Инсон психологиясида бирор нарсага эга бўлиш, мулкдор бўлиш ҳисси анча устун туради. Мана шу туфайли ўтмишда иқтисодий, сиёсий ва мафкуравий тазйиқларга қарамай деҳқон хўжаликлари бутунлай йўқолиб кетмади. Шу сабабли, муҳокама этилаётган масала борасида илмий адабиётларда баён этилган қарашларни умумлаштирган ва аниқлаштирган ҳолда, шундай хулосага келиш мумкинки, ҳозирги кунда деҳқон хўжаликларни сақлаб қолиш зарурияти ишлаб чиқарувчи

¹ Мўминов А. Шахсий томорқа хўжалигининг имкониятлари. –Т.: 1988. - Б.24.

кучларнинг ривожланиш босқичи ва яхлит тарзда аграр муносабатларнинг етуклик даражаси ҳамда қишлоқ хўжалигида йирик ва майда ишлаб чиқаришнинг оқилона уйғунлигини таъминлаш билан боғлиқдир.

Бугунги кунда деҳқон хўжалиklarининг миллий иқтисодиётда мавжудлиги зарурияти биринчи навбатда, қишлоқ хўжалик ишлаб чиқариши айрим тармоқларининг етарлича ривожланмаганлиги, меҳнатни механизациялаш ва индустриаллаштириш даражаси билан боғлиқ бўлган иқтисодий сабаблар орқали тушунтирилади. Бу борада қишлоқ хўжалик корхоналарида айрим маҳсулотларни (сабзавот, мева, полиз) ишлаб чиқариш технологиясининг етарли даражада эмаслиги ва ташкил этилмаганлиги ҳам катта ўрин тутди. Бу эса қишлоқ хўжалик корхоналари ва деҳқон хўжаликлари ўртасида меҳнат тақсимотини сақлаб қолади ва мазкур хўжаликлар зиммасига турли маҳсулотларни ишлаб чиқаришнинг иқтисодий заруриятини юклайди. Ўз навбатида, фермер ва деҳқон хўжаликлари ўртасида ўзига хос меҳнат тақсимоти сабаблари очиклигича қолмоқда, бунинг натижасида деҳқон хўжаликлари айрим озик-овқат маҳсулотларини ишлаб чиқаришда етакчи ўрин тутди. Бу эса уларнинг ўрни, зарурияти ва жамиятнинг уларга бўлган муносабатини баҳолашда ўта муҳимдир. Деҳқон хўжалиklarини ривожланишида икки даврни алоҳида ажратиш кўрсатиш мумкин:

1. «Деҳқон хўжалиги тўғрисида»ги қонун қабул қилинган давргача;
2. Қонун қабул қилингандан кейинги давр.

Республикада мустақиллик йилларида шахсий ёрдамчи хўжаликлар ва кейинчалик деҳқон хўжаликлари сони тез суръатлар билан ўсиб борди. Шахсий ёрдамчи хўжаликлар сони 1990 йилда 2,3 млн. тани ташкил этган бўлса, 1995 йилда 2,9, 2010 йилда эса 4,7 млн. га етди. Бошқача айтганда, деҳқон хўжаликлари сони 2010 йилда 1990 йилга нисбатан 95,7, 1995 йилга нисбатан 26,1 %га ўсди. Бу даврда Россия Федерациясида аксинча ҳолат кузатилди ва 1998 йилга нисбатан бундай турдаги хўжаликлар сони 13,6 %га камайди. Юртимизда деҳқон хўжаликлари сонининг ўсишида биринчидан, давлат хўжалиklarининг хусусийлаштирилиши, ширкат хўжалиklarининг қайта ташкил этилиши, иккинчидан, мамлакат аҳолиси таркибида қишлоқ аҳолиси сонининг кўпроқ даражада ўсиши муҳим омил бўлди. Шу билан бирга бу даврда деҳқон хўжалиklarининг экин майдонлари ҳам 0,08 га. дан, 0,15 га. гача кенгайди. Уларнинг умумий экин майдони республикада бўйича 1999 йилда 184 мингга тани ташкил қилган бўлса, бу кўрсаткич 2010 йилга келиб 472,8 минггага етди.

Бугунги кунда Ўзбекистон Республикаси Қонунчилик палатаси томонидан «Деҳқон хўжалиги тўғрисида»ги қонуннинг янги таҳрири устида иш олиб бормоқда. Янги таҳрирдаги қонунга кўра, деҳқон хўжалиklarининг ер майдони ҳажми ва фаолият даражаларига қараб уларни икки турга ажратиш масаласи кўрилмоқда. Янги таҳрирдаги қонуннинг қабул қилиниши, бизнингча, юқорида таъкидланган муаммоларни ҳал қилишда муҳим роль ўйнайди.

2-БОБ. ЎЗБЕКИСТОНДА ДЕҲҚОН ХЎЖАЛИКЛАРИ РИВОЖЛАНИШНИНГ ҲОЗИРГИ ҲОЛАТИ ВА ХУСУСИЯТЛАРИ

2.1. Республикамизда деҳқон хўжаликлари ривожланишининг ҳозирги ҳолати

Мамлакатимизда амалга оширилаётган аграр ислоҳотлар натижасида қишлоқ хўжалик маҳсулотларини ишлаб чиқарувчи асосан уч турдаги корхоналар шаклланиб бормоқда. Биринчиси, йирик қишлоқ хўжалик корхоналари сифатидаги ширкат хўжаликлари. Бугунги кунга келиб уларнинг қишлоқ хўжалик маҳсулотларини ишлаб чиқаришдаги ўрни кескин пасайиб бормоқда. Иккинчиси, ўртача ривожланиш даражасидаги фермер хўжаликлари ва учинчиси, кичик ер участкаларида иш олиб борувчи майда товар ва ярим натурал ишлаб чиқаришга асосланган деҳқон хўжаликлари. Барча қишлоқ хўжалик корхоналари ўзига хос ижтимоий-иқтисодий мазмун, мулкый муносабат ва қишлоқ хўжалигида асосий ишлаб чиқариш воситаси бўлган ерга нисбатан ўзига хос муносабатга эга бўлиб, қишлоқ хўжалик маҳсулотлари ишлаб чиқаришда тутган ўрни, тармоқ таркиби ва ривожланиш истикболлари бир-биридан фарқланади. Барча турдаги қишлоқ хўжалик корхоналари иқтисодий муносабатлар тизимида тутган ўрни ва меҳнат унимдорлиги даражаси бўйича ўзига хос хусусиятларга эгадирлар.

Деҳқон хўжаликлари хўжалик субъекти сифатида ширкат ва фермер хўжаликларидан фарқ қилади. Республикамизда деҳқон хўжаликларининг сони йил сайин ўсиб бориб, 2000 йилдаги 3293 мингтадан 2010 йилда 4,7 миллионгани ташкил этди. Бу хўжаликларга тегишли ер майдонлари мос равишда 503,7 минг гектардан 988,5 минг гектарга етди.

Деҳқон хўжаликларининг ялпи қишлоқ хўжалиги маҳсулотини ишлаб чиқаришдаги ҳиссаси мос равишда ўсиб, 62,9% ташкил этди. Агар ўртача оила коэффицентини 4,5 деб оладиган бўлсак, 15 миллиондан ортиқроқ киши деҳқон хўжаликлар маҳсулотидан бевосита баҳраманд бўлмоқда. Хўжалик юритишнинг бу шаклида салкам 8 миллион ишга яроқли киши иш билан банд. Миллий иқтисодиётда деҳқон хўжаликларининг ривожланиш кўрсаткичлари қуйидаги жадвалда келтирилган.

2.1-жадвал

Ўзбекистон Республикаси қишлоқ хўжалигида деҳқон хўжаликларининг тутган ўрни¹

№	Кўрсаткичлар	2000	2005	2010
1.	Деҳқон хўжаликлари сони, мингта	3293	4240	4744,0
2.	Жами ер майдони, минг/га.	519,0	784,6	988,5
3.	Жами экин майдони, минг/га.	401,5	445,4	472,8
4.	Ўртача ер майдони, га	0,2	0,2	0,2
5.	Ялпи қишлоқ хўжалик маҳсулотидagi ҳиссаси, %	66,0	61,7	62,9

2.1-жадвал маълумотларининг кўрсатишича, деҳқон хўжаликларининг ялпи қишлоқ хўжалиги маҳсулотини ишлаб чиқаришдаги ҳиссаси 2000 йилга келиб, ўзининг энг юқори даражасига (66%га) етган, бироқ кейинги йилларда бу кўрсаткич пасайиш тенденциясига эга бўлган.

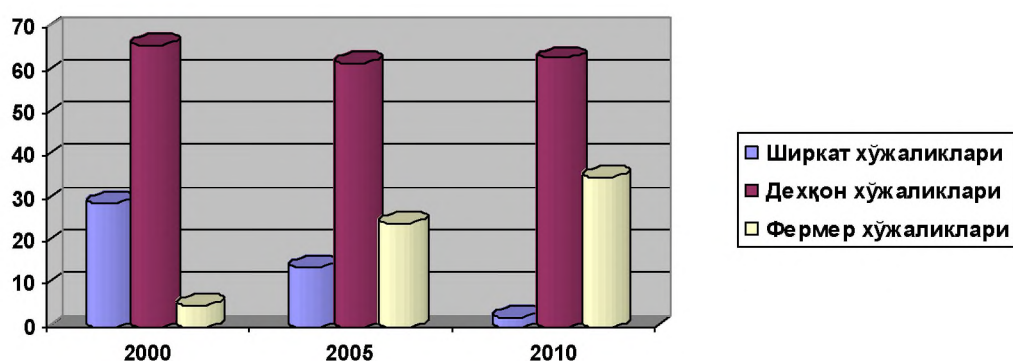
Бугунги кунда республикамизда қишлоқ хўжалиги маҳсулотларининг умумий ҳажмида деҳқон хўжаликлари салмоқли ўрин эгаллайди. Мамлакатимизда 2010 йилда етиштирилган картошканинг 81,1, сабзавотнинг 64,4, полиз экинларининг 48,3, гўштнинг 95,1, сутнинг 96,1, тухумнинг 58, жуннинг 82,8 фоизи деҳқон хўжаликлари томонидан

¹ Манба: Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитасининг 2000-2010 йиллар бўйича маълумотлари асосида муаллиф томонидан ҳисобланган.

ишлаб чиқарилган. Натижада 2010 йилга келиб республикада аҳоли жон бошига гўшт истеъмоли 1990 йилга нисбатан 112,4, картошка истеъмоли 145,8, мева истеъмоли 144,1, сабзавот ва поллиз маҳсулотлари истеъмоли 108,4 фоизга ошди. Мамлакатимизда 1991–2010 йилларда асосий озиқ-овқат маҳсулотлари етиштиришдаги барқарорликка деҳқон хўжаликлари ҳисобига эришилди.

Деҳқон хўжаликлари ишлаб чиқариш ресурсларидан тежамли фойдаланадиган хўжаликлар сифатида тавсифланади. Бу хусусият улар оиласининг пул харажатларини камайтиради ва бу билан оила бюджетини мустаҳкамлайди. Деҳқон хўжаликларида қишлоқ хўжалик маҳсулотларини ишлаб чиқаришнинг ташкил этилиши, давлат харажатларида ушбу маҳсулот турларини ишлаб чиқариш ва аҳолига хизмат кўрсатиш билан боғлиқ харажатларни камайтиради.

Қишлоқ хўжалик маҳсулотларини ишлаб чиқаришда турли хўжалик субъектлари ўртасидаги нисбатнинг ўзгариши республикада аграр муносабатлари тизимидаги, ундаги мулкий муносабатлардаги ўзгаришлар натижасидир. Бу ўзгаришлар қуйидаги 2.1-расмда ўз ифодасини топган.

2.1-расм. Ўзбекистон Республикасида қишлоқ хўжалик маҳсулотининг ижтимоий-иқтисодий таркибидаги ўзгаришлар (2000-2010 йиллар жорий баҳоларида, % да)¹

Расмдан кўринадики, қишлоқ хўжалик маҳсулотларининг ижтимоий-иқтисодий таркиби ширкат хўжаликлари маҳсулоти ҳажмининг пасайиши ва фермер хўжаликлар маҳсулоти ҳажмининг ўсиши томон ўзгариши билан тавсифланади. 2000 йилда қишлоқ хўжалик маҳсулотларини ишлаб чиқаришда фермер хўжаликларининг улуши 5,1, ширкат хўжаликларнинг улуши 28,9 фоизни ташкил этган бўлса 2010 йилга келиб фермер хўжаликларининг улуши 35, ширкат хўжаликларнинг улуши эса 2,1 фоизни ташкил этди. Бугунги кунда фермер хўжаликлари ширкат хўжаликларига нисбатан 15,6 марта кўпроқ қишлоқ хўжалик маҳсулотларини ишлаб чиқармоқда. Фермер хўжаликлари 2010 йил пахта хом ашёсининг 99,4, дон экинларининг 81,5, шу жумладан, буғдойнинг 85,5 фоизини ишлаб чиқарган.

Ўзбекистон аграр соҳасидаги янгиланиш жараёнларининг яна бир муҳим хусусияти шундан иборатки, ислохотлар йилларида деҳқон хўжаликлари сони 2,4 миллиондан 4,7 миллионгача ўсди. Россияда эса 1998 йил маълумотларига кўра, шахсий ёрдамчи хўжаликларнинг сони 2,5 миллионга, яъни 14,5 фоизга қисқариб кетди². Қишлоқ хўжалик маҳсулотларини ишлаб чиқариш ва экин майдонларида деҳқон хўжаликларининг улуши муттасил ошиб бормоқда. Масалан, 2010 йилда мамлакатимизда қишлоқ хўжалик маҳсулотларини етиштиришда деҳқон хўжаликларининг улуши 62,9 фоизни ташкил этди. Россия Федерациясида эса шахсий ёрдамчи хўжаликларнинг улуши 49,3 фоизни ташкил

¹ Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитасининг 1995-2009 йиллар бўйича олинган маълумотлари асосида муаллиф томонидан тузилган.

² Проблемы прогнозирования. 1999, -№4. – С. 67.

**Ўзбекистон Республикасида баъзи турдаги қишлоқ хўжалик маҳсулотларини ишлаб
чиқаришда деҳқон хўжалиklarининг улуши
(минг тонна)²**

Маҳсулот тури	2000 й.		2005 й.		2010 й.	
	А*	Б*	А*	Б*	А*	Б*
Буғдой	4101,4	17,8	6540,9	15,3	6730,4	14,2
Картошка	731,1	79,1	924,2	79,0	1692,9	79,1
Сабзавот	2644,7	69,2	3517,5	66,8	6346,4	64,2
Полиз экинлари	451,4	57,2	615,3	52,5	1182,4	48,3
Мевалар	604	62,6	949,3	58,6	1710,3	50,9
Узум	433	40,8	641,6	41,3	987,3	42,8
Гўшт	823	90,5	1061,2	94,6	1461,4	95,1
Сут	3603	91,5	4554,7	97,0	6169,0	96,1
Тухум, млн. дона	1320	61,5	1966,4	60,1	3058,8	58,0

Изоҳ: А* - Ялпи маҳсулот, Б* - Деҳқон хўжалиklarининг қишлоқ хўжалиги ялпи маҳсулотдаги улуши

Қишлоқ хўжалик маҳсулотларини ишлаб чиқаришда деҳқон хўжалиklarининг устун мавқега эга бўлиши вақтинчалик жараёндир.

Жаҳон амалиётининг кўрсатишича, қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришининг келажаги юқори даражада механизациялаштирилган фермер хўжалиklarида кўринади. Майда хўжалиklarда янги техника ва технологияни қўллаш, алмашлаб экишнинг оқилона тузилмасини жорий этиш мураккаб эканлиги, иқтисодий адабиётларда тўғри таъкидланади. «Шахсий ёрдамчи хўжалиklarнинг қишлоқ хўжалик маҳсулотларини ишлаб чиқаришдаги улушининг ортишини ривожланиш сифатида қараб бўлмаслиги» борасида асосли хулосалар қилинади³.

Қишлоқ хўжалик маҳсулотларини ишлаб чиқарувчи хўжалиklar ўртасида ўзига хос меҳнат тақсимоти ва ихтисослашув мавжуд. Ширкат ва фермер хўжалиklари кўпроқ даражада ғалла, пахта ва каноп ишлаб чиқаришга ихтисослашган бўлиб, деҳқон хўжалиklarида бу турдаги маҳсулотлар ишлаб чиқарилмайди. Деҳқон хўжалиklarида асосан гўшт, сут, тухум, полиз экинлари, маккажўхори, шоли ва бошқа маҳсулотлар етиштирилади.

Деҳқон хўжалиklари кўпроқ истеъмол маҳсулотлари ишлаб чиқаришга ихтисослашган. Сўнгги йилларда гўшт ва сут маҳсулотларининг 90, сабзавот, картошка, мева ва полиз маҳсулотларининг эса 50 фоиздан кўпроқ қисми деҳқон хўжалиklари томонидан ишлаб чиқарилмоқда. Жадвалда келтирилган барча қишлоқ хўжалик маҳсулотларини (ғалладан ташқари) ишлаб чиқариш суръатлари деҳқон хўжалиklarида бошқа турдаги хўжалиklarга нисбатан юқоридир. Баъзи турдаги маҳсулотларни ишлаб чиқариш суръатлари қишлоқ хўжалиги бўйича ўртача кўрсаткичларга нисбатан деҳқон хўжалиklarида 1,5 мартага юқоридир. Давлатимиз раҳбарияти томонидан кўрсатилаётган эътибор ва амалий ёрдам туфайли 2010 йилда деҳқон хўжалиklarининг қишлоқ хўжалик маҳсулотларининг асосий турларини ишлаб чиқаришдаги улуши сезиларли даражада ошди.

Деҳқон хўжалиklари қишлоқ хўжалик экинларининг ҳосилдорлиги бўйича ҳам

¹ Федеральная служба государственной статистики (Рос стат). Россия в цифрах 2011. Краткий статистический сборник. – Москва, 2011.

² Манба: Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитасининг 2000-2009 йиллар бўйича олинган маълумотлари асосида муаллиф томонидан тузилган.

³ Эргашходжаева Ш. Кооперация в сельском хозяйстве. //Экономический вестник Узбекистана. –Тошкент, 1999, №3. – С. 9–10.

ширкат ва фермер хўжаликларига нисбатан юқори кўрсаткичларга эга. Бу бўйича маълумотлар 2.3-жадвалда келтирилган.

2.3-жадвал

Ўзбекистон Республикаси деҳқон, ширкат ва фермер хўжаликларида турли маҳсулотлар бўйича ҳосилдорлик кўрсаткичлари

	Бугдой, ц/га	Шоли, ц/га	Картошка, ц/га	Мева, ц/га	Полиз, ц/га	Узум, ц/га
2010 йил						
Барча турдаги хўжалиklar	48,2	36,0	198,4	87,2	191,0	85,2
Шу жумладан						
Қишлоқ хўжалик корхоналари (ширкатлар)	34,4	27,3	135,0	40,6	171,7	78,3
Фермер хўжаликлари	47,3	35,3	166,3	73,4	174,3	72,3
Деҳқон хўжаликлари	55,9	49,4	206,1	109,9	210,6	110,0
Деҳқон хўжаликлари, %						
Қишлоқ хўжалик корхоналари (ширкатлар)га нисбатан,	162,5	180,9	152,6	270,6	122,6	140,5
Фермер хўжаликларига нисбатан	118,2	140,0	124,0	149,7	120,8	151,3

Жадвалдан кўринадики, деҳқон хўжаликлари барча қишлоқ хўжалик маҳсулотларини етиштириш бўйича энг юқори ҳосилдорликка эга. Масалан, деҳқон хўжаликларида шоли ҳосилдорлиги бошқа қишлоқ хўжалик корхоналарига нисбатан 180,9, фермер хўжаликларига нисбатан 140 фоизга юқоридир. Деҳқон хўжаликларида картошка ҳосилдорлиги мос равишда 152,6 ва 124, мева ҳосилдорлиги 270 ва 149,7, полиз маҳсулотлари ҳосилдорлиги 122,6 ва 120,8 фоизга юқоридир. Деҳқон хўжаликларида қишлоқ хўжалик экинлари ҳосилдорлиги ширкат ва фермер хўжаликларига нисбатан анча юқори 1,4–2,5 марта кўпдир. Деҳқон хўжаликларида республикамизда ишлаб чиқарилаётган чорвачилик маҳсулотларининг (гўшт ва сутнинг) асосий қисми етиштирилади.

Мамлакатимизда 1990 йилларда ҳам деҳқон хўжаликларнинг гўшт ва сут маҳсулотларини ишлаб чиқаришдаги улуши юқори эди. Масалан, 1990 йилда деҳқон хўжаликларининг ялпи гўшт маҳсулотларини ишлаб чиқаришдаги улуши 48,6, сут маҳсулотларини ишлаб чиқаришдаги улуши эса 63,8 фоизни ташкил этган¹. Шу билан бирга, деҳқон хўжаликларининг гўшт маҳсулотларини ишлаб чиқаришдаги улуши 2010 йилда 1990 йилга нисбатан 4,3, сут маҳсулотларини ишлаб чиқаришдаги улуши эса 2,3 мартага ўсган. Бугунги кунда халқимизнинг гўшт ва сут маҳсулотларига бўлган эҳтиёжининг 95,1 фоизи деҳқон хўжалиklar томонидан қондирилмоқда.

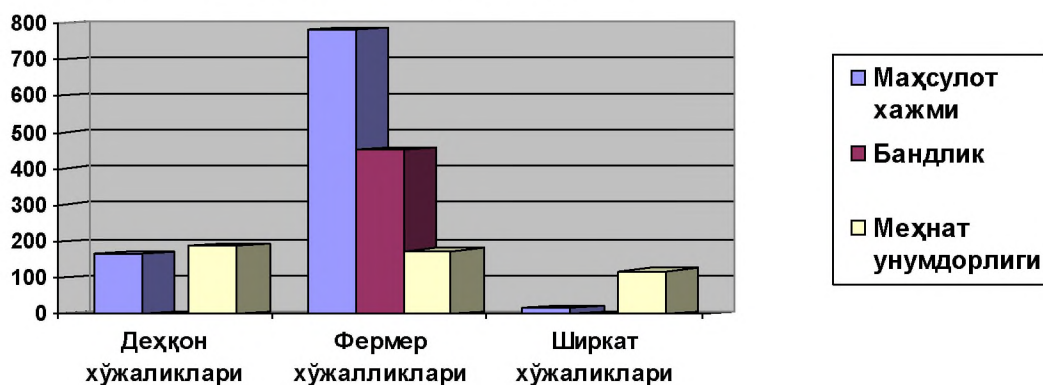
Қишлоқ хўжалигида меҳнат унумдорлиги ялпи қишлоқ хўжалик маҳсулоти ҳажмини тармоқда банд бўлган ишчилар сонига нисбати орқали аниқланади. Иқтисодиётда вақт бирлиги ичида маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмининг ўсиши меҳнат сиғимкорлигининг пасайишига ва аксинча меҳнат сиғимкорлигининг ўсиши вақт бирлиги ичида маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмининг камайишига олиб келади. Бу икки кўрсаткич қишлоқ хўжалигида йил якунлари бўйича ҳисобланади ва улар асосида қишлоқ хўжалигида меҳнат унумдорлигининг ўсишини таҳлил этишга ҳаракат қиламиз.

Бугунги кунда қишлоқ хўжалигида меҳнат унумдорлиги 1995 йил кўрсаткичига

¹ Ўзбекистон ССР халқ хўжалиги. –Т.:1991, - Б. 203-204.

нисбатан 236,9, 2000 йилга нисбатан эса 192,5 фоизга юқоридир. Бунга меҳнат унумдорлигининг ўсиши ҳисобига эришилган. Тармоқда банд бўлганлар сони 2010 йилда 1995 йилдагига нисбатан 553 минг кишига камайган.

Дехқон хўжаликларидида маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажми ва меҳнат унумдорлиги даражасини тадқиқ этиш ва уларни қиёслаш муҳим назарий ва амалий аҳамиятга эга. 2.2-расм маълумотларига кўра, иқтисодий ривожланишнинг сўнгги ўн йилида дехқон хўжаликларидида меҳнат унумдорлигининг ўсиш даражаси 186,1 фоизни ташкил этган. Бунинг асосий сабабларидан бири бу даврга келиб ушбу турдаги хўжаликларда бандлик даражаси кескин пасайганлиги (0,84%) ҳисобланади.

2.2-расм. Хўжалик шакллари бўйича маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажми ва меҳнат унумдорлиги динамикаси (2010 йил 2000 йилга нисбатан)¹

Шу билан бирга бу даврда фермер хўжаликларидида ялпи маҳсулот ҳажми энг юқори суръатларда, яъни 784,7 фоизга ўсганлиги ва шунга мос равишда бандлик даражаси ҳам ошганлигини кузатиш мумкин. Бу турдаги хўжаликларда ишлаб чиқариш самарадорлигининг ўсиши, унда меҳнат унумдорлигининг 173,6 фоизга ўсганлиги билан тавсифланади.

Дехқон хўжаликларидида меҳнат унумдорлигини бир экин майдонидан олинадиган маҳсулот ҳажми кўрсаткичи бўйича ҳисоблаш ҳам муҳим ўрин тутди. Барча турдаги хўжаликлар бўйича меҳнат унумдорлигини аниқлашда ушбу хўжаликлардаги жонли меҳнат сарфи муҳим аҳамиятга эга. Давлат сатистика кўмитаси бундай ҳисоб-китобларни амалга оширади. Аммо баъзи статистик тўпламларда бу кўрсаткич бўйича фарқлар мавжуд. Барча тоифадаги хўжаликлар бўйича бандлик даражаси, қишлоқ хўжалиги ва ўрмончилик соҳасида банд бўлганларнинг ҳажмининг 1,2–2% ни ташкил этади. Шунинг учун биз барча тоифадаги хўжаликлар бўйича бандлик даражасини асос қилиб олдик. Барча тоифадаги хўжаликлар бўйича киши бошига маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажми ва меҳнат унумдорлиги динамикаси 2.4-жадвалда келтирилган.

2.4-жадвал

Дехқон хўжаликларидида жон бошига маҳсулот ишлаб чиқариш кўрсаткичи²

	Ялпи маҳсулот, млн сўм (2005 йилги)	Ишчилар сони	Битта ишчига тўғри келадиган	Дехқон хўжаликларидида бошқа корхоналарга

¹ Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика кўмитасининг 2000-2010 йиллар бўйича олинган маълумотлари асосида муаллиф томонидан тузилган.

² Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика кўмитасининг тегишли йиллар бўйича маълумотлари асосида муаллиф томонидан тузилган.

	баҳоларда)				маҳсулот,		нисбатан меҳнат унумдорлиги, %	
	2000	2010	2000	2010	2000	2010	2000	2010
Ялпи қишлоқ хўжалик маҳсулоти	3183,1	5820,2	3515	2932,3	905,5	1985,0	160,6	64,6
А) Қишлоқ хўжалик корхоналари (ширкатлар)	919,9	122,2	2029	78,1	453,3	1564,1	353,2	192,5
Б) Дехқон хўжаликлари	2100,8	3660,9	1313	1215,6	1600,0	3011,6	100	100
В) Фермер хўжаликлари	162,3	2037,0	173	1638,6	938,1	1256,6	170,5	239,7

Жадвалдан кўринадики, аҳоли жон бошига маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажми ёки энг юқори меҳнат унумдорлиги дехқон хўжаликларига тўғри келмоқда. 2010 йилда дехқон хўжаликларидаги бу кўрсаткич ширкат хўжаликларига нисбатан 2,3, фермер хўжаликларига нисбатан 2,4, жами қишлоқ хўжалигига нисбатан 1,5 мартага юқори эканлигини кузатиш мумкин. Шу билан бирга меҳнат сиғимкорлиги дехқон хўжаликларида энг юқори даражани ташкил этади.

Тадқиқ этилаётган даврда барча тоифадаги хўжаликлар бўйича меҳнат сарфи нисбатида катта ўзгаришлар юз берди. Агар, 2000 йилда энг юқори меҳнат сарфлари ширкат хўжаликлари ҳиссасига (57,7%) тўғри келган бўлса, 2010 йилга келиб бу кўрсаткич (3,2% га) тушиб қолди. Меҳнат сарфлари энг юқори суръатларда ўсганини фермер хўжаликларида ҳам кузатиш мумкин. Уларнинг умумий меҳнат сарфлари ҳажми 2000 йилдаги 4,9 фоиздан, 2010 йилга келиб 55,3 фоизга ўсди. Бу даврда қишлоқ хўжалик маҳсулотларини ишлаб чиқариш учун сарфланган меҳнат сарфлари ҳажми ва хўжаликлардаги умумий харажатлар ҳажмида жонли меҳнат сарфларининг ҳиссаси пасайди. Бу бир томондан қишлоқ хўжалигида иқтисодий ночор ва молиявий зарар кўриб ишлаётган ширкат хўжаликлари сонининг 2000 йилдан бошлаб кескин камайганлигига ҳам боғлиқдир. Дехқон хўжаликларида жон бошига маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажми юқорилигининг асосий омилларидан бири бу уларда бир гектар экин майдонида етиштирилаётган маҳсулот ҳажмининг ўсишидир.

2.5-жадвал

Дехқон хўжаликларида бир гектар экин майдонидан олинган маҳсулот ҳажмини Республика кўрсаткичига қиёслаш, (2005–2010 йиллар)¹

Йиллар	Қишлоқ хўжалик ялпи маҳсулоти млрд/сўм (2005 йил баҳода)		Ҳайдалган ер майдони, минг/га		1 га ҳайдалган ердан етиштирилган маҳсулот, минг сўм		2010 й. 2005 й.га нисбатан, %
	2005	2010	2005	2010	2005	2010	
Қишлоқ хўжалиги	4192,8	5820,2	3647,5	3704,7	1190,6	2053,8	172,5
Шу жумладан							
Қишлоқ хўжалик корхоналари	394,1	122,2	124,0	47,8	317,8	255,4	0,80

¹ Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитасининг 2005-2010 йиллар бўйича маълумотлари асосида муаллиф томонидан тузилган.

(ширкатлар)							
Дехқон хўжаликлари	2565,9	3660,9	532,5	574,3	4818,6	6374,5	132,3
Фермер хўжаликлари	1232,6	2037,0	2590,9	3082,6	475,9	660,9	138,8

Жадвал маълумотларининг кўрсатишича, 2005–2010 йилларда қишлоқ хўжалиги бўйича бир гектар экин майдонидан етиштирилган маҳсулот ҳажми ўсиш тенденцияга эга. Бунда энг юқори ўсиш суръатлари фермер хўжаликларида (138,8%) ва ундан кейин деҳқон хўжаликларида (132,3%) кузатилади. Бунинг сабаби, кейинги йилларда зарар кўриб ишлаётган ширкат хўжаликлари фермер хўжаликларига айлантирилганлигидир.

Юртмизда турли қишлоқ хўжалик корхоналари томонидан бир гектар экин майдонидан олинадиган маҳсулот ҳажми ўртасидаги нисбатда катта фарқлар мавжудлигини кузатиш мумкин. Бунда энг юқори кўрсаткич деҳқон хўжаликларида тўғри келади. Бу кўрсаткич 2010 йилда деҳқон хўжаликларида ширкат хўжаликларига нисбатан 24,9, фермер хўжаликларига нисбатан 9,5, бутун қишлоқ хўжалигига нисбатан 4 мартага юқоридир.

Бир гектар экин майдонидан олинган маҳсулот ҳажми бўйича турли тоифадаги хўжаликларнинг бир биридан фарқланиши улардаги деҳқончилик ва чорвачилик маҳсулотлари ўртасидаги фарқ билан тавсифланади. Хўжаликларда чорвачилик маҳсулотлари улушининг ўсиши барча тенг шароитларда бир гектар экин майдонидан олинадиган маҳсулот ҳажмининг юқорилигини белгилаб беради. 2010 йил маълумотларига кўра, қишлоқ хўжалик маҳсулотларини ишлаб чиқариш ҳажмида чорвачиликнинг улуши 40,6%ни ташкил этди. Бу кўрсаткич ширкат хўжаликларида 13,6, фермер хўжаликларида 6,7, деҳқон хўжаликларида 69 фоизга тенг бўлади. Қишлоқ хўжалик корхоналарида бир гектар экин майдонидан олинган ялпи маҳсулот ҳажмининг улар томонидан етиштирилган деҳқончилик ва чорвачилик маҳсулотлари нисбатига боғлиқлигини қуйидаги 2.6-жадвалдан кўриш мумкин. Масалан, бир гектар экин майдонидан олинган маҳсулот ҳажми бўйича деҳқон хўжаликларида ҳосилдорлик ширкат хўжаликларига нисбатан 2,5 марта юқори, агар бу кўрсаткични фақатгина деҳқончилик соҳаси бўйича қиёслаганда фарқ – 2,1 мартага тенгдир. Фермер хўжаликлари бўйича бу кўрсаткичлар мос равишда 9,6 ва 3,2 мартани ташкил этади.

2.6-жадвал

Деҳқон хўжаликларида деҳқончилик маҳсулотларини ишлаб чиқариш ҳажмини Республика кўрсаткичларига қиёслаш (2010 йил)¹

¹. Давлат Статистика қўмитасининг маълумотлари асосида муаллиф томонидан тузилган.

	Ялпи махсулот, млрд сум		Ҳайдаланган ер, минг га	1 га ишлаб чиқариш		Ишлаб чиқариш ҳажмини 2010 йилга қиёслаш	
	Жами махсулот	Шу жумладан деҳқончилик махсулотлари		Жами махсулот	Шу жумладан деҳқончилик махсулоти	Жами махсулот	Шу жумладан деҳқончиликда
Қишлоқ хўжалиги	15810,7	9391,5	3704,7	4267,7	2535,0	405,8	211,7
Шу жумладан							
Қишлоқ хўжалик корхоналари (ширкатлар)	332,0	286,8	47,8	6945,6	2421,7	249,3	221,7
Деҳқон хўжаликлари	9944,9	3082,9	574,3	17316,5	5368,1	100	100
Фермер хўжаликлари	5533,7	5162,9	3082,6	1795,1	1674,8	964,6	320,6

Деҳқон хўжаликларида бир гектар экин майдонидан олинган махсулот ҳажми ва ундан олинган ҳосилдорлик даражасининг юқорилиги ушбу хўжаликларда меҳнат унумдорлигининг нисбатан юқори даражада эканлигини ифода этади.

2.2. Деҳқон хўжаликларининг харажатлари ва уларнинг ўзгариш тенденциялари

Аҳоли ва унинг ижтимоий гуруҳлари ялпи харажатлари – бу турли хўжалик субъектларидан товарлар ва хизматларни сотиб олиш харажатлари, молия-кредит тизимига тўловлар, шахсий ёрдамчи хўжаликлар махсулотларини истеъмол қилиш ва ишлаб чиқариш мақсадларида фойдаланиш, кўрилган зарар, қарзни қоплаш ва қимматли қоғозларни сотиб олиш харажатлари йиғиндисини ташкил этади.

Аҳолининг ялпи харажатлари, унинг таркиби, ҳажми ва динамикаси –булар мамлакатнинг иқтисодий ривожланишини ва аҳоли турмуш даражаларини ифода этувчи муҳим макроиқтисодий кўрсаткичлар ҳисобланади. Ялпи харажатларнинг ўрнини белгилаб берувчи муҳим кўрсаткичлардан бири бу уларнинг ЯИМдаги улушидир.

Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози шароитида Ўзбекистон Республикасининг 2009–2012 йилларга мўлжалланган «Инқирозга қарши чоралар дастури» нинг муҳим йўналиши тежамкорликка қаратилган. «Шу мақсадда 2008 йили хўжалик юртурувчи субъектларнинг иқтисодиётимиздаги етакчи тармоқ ва соҳаларида махсулот таннархини камида 20 фоиз тушуришга қаратилган чора-тадбирларни амалга ошириш борасидаги таклифлари маъқулланганини қайд этиш лозим»¹.

Бунинг учун ҳар бир хўжалик юртурувчи субъект ўз фаолияти йўналиши бўйича таннархни пасайтириш омиллари тўғрисида кенг ва чуқур тасаввурга эга бўлиши зарур. Бугунги кунда деҳқон хўжаликларида ишлаб чиқариш харажатлари ва махсулот таннархини пасайтиришнинг асосий йўналишлари сифатида қуйидагиларни келтириш мумкин:

- материаллар сарфи меъёрларини пасайтириш;
- махсулотлар ишлаб чиқариш технологиясини такомиллаштириш;

¹ Каримов И.А. Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишнинг йўллари ва чоралари. – Т.: Ўзбекистон. 2009. Б. 33-34.

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. –Т.: Ўзбекистон, 1992. –46 б.
2. Ўзбекистон Республикасининг Меҳнат кодекси. – Т.: Адолат, 1996. – 256 б.
3. Ўзбекистон Республикасининг «Мулкчилик тўғрисида»ги Қонуни. Ўзбекистоннинг янги Қонунлари. I том. – Т.: Адолат, 1991.
4. Ўзбекистон Республикасининг «Аҳолини иш билан таъминлаш тўғрисида»ги Қонуни // «Халқ сўзи», 1998. -№102 (22 май).
5. Ўзбекистон Республикасининг Ер кодекси. - Т.: Ўзбекистон, 1998.
6. Ўзбекистон Республикасининг «Лизинг тўғрисида»ги Қонуни. -Т.: -Ўзбекистон, 1999.
7. Ўзбекистон Республикасининг «Кредит уюшмалари тўғрисида»ги Қонуни // «Халқ сўзи», 2002. - №95 (4 май).
8. Ўзбекистон Республикасининг «Дехқон хўжалиги тўғрисида»ги қонуни. Ўзбекистон Республикаси банклари томонидан кичик ва ўрта бизнесни қўллаб-қувватлаш бўйича қонунчилик ҳужжатлари тўплами. – Т.: Ўзбекистон, 2002.
9. Ўзбекистон Республикасининг «Хусусий корхона тўғрисида»ги Қонуни. Т.: Ўзбекистон, 2004.
10. Ўзбекистон Республикасининг «Фермер хўжалиги тўғрисида»ги Қонуни.- (янги таҳрири) //Солиқ тўловчининг журнали. – Тошкент. 2004. -№10. - Б. 7.
11. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Аҳолини аниқ йўналтирилган ижтимоий мадад билан таъминлашда фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органлари ролини ошириш тўғрисида»ги фармони // «Халқ сўзи», 1999. - №9.
12. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Қишлоқ хўжалигида ислохотларни чуқурлаштиришнинг энг муҳим йўналишлари тўғрисида»ги Фармони. – Тошкент, 2003 йил 24 март.
13. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Шахсий ёрдамчи, дехқон ва фермер хўжаликларига чорва молларини кўпайтиришни рағбатлантириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги қарори – Тошкент, 2006 йил 23 март.
14. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Иқтисодиётнинг реал сектори корхоналарини қўллаб-қувватлаш, уларнинг барқарор ишлашини таъминлаш ва экспорт салоҳиятини ошириш чора-тадбирлари дастури тўғрисида»ги Қарори. – Тошкент, 2008 йил 28 ноябр.
15. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1994 йил 24 августдаги «Кам таъминланган оилаларни ижтимоий химоя қилишни кучайтиришга оид тадбирлар тўғрисида»ги қарори.
16. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг «Кичик корхоналар, дехқон ва фермер хўжаликларини маблағ билан таъминлаш, моддий-техника билан таъминлаш, уларга божхона имтиёзларини бериш, банк хизматлари ва бошқа хизматлар кўрсатиш бўйича қўшимча чора – тадбирлар тўғрисида»ги қарори // «Халқ сўзи», 2001. 11 сентябрь.
17. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг «2005-2007 йилларда фермер хўжаликларини жадал ривожлантириш тўғрисида»ги қарори // Олий хўжалик суди Ахборотномаси. – Тошкент, 2005. - №1. –Б. 21-22.
18. Каримов.И.А. Ўзбекистон – келажаги буюк давлат. – Т.: «Ўзбекистон», 1992. – 62 б.
19. Каримов И.А. Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли. –Т.: «Ўзбекистон», 1992. – 78 б.

20. Каримов И.А. Ўзбекистон: бозор муносабатларига ўтишнинг ўзига хос йўли. – Т.: «Ўзбекистон», 1993.– 128 б.
21. Каримов И.А. Ўзбекистон иқтисодий сиёсатининг устувор йуналишлари. – Т.: «Ўзбекистон», 1994. – 72 б.
22. Каримов И.А. Дехқончилик тараққиёти – фаровонлик манбаи. – Т.: «Ўзбекистон», 1994. – 72 б.
23. Каримов И.А. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида. – Т.: «Ўзбекистон», 1995. – 262 б.
24. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. - Т.: «Ўзбекистон», 1997. – 326 б.
25. Каримов И.А. «Мулкдорлар синфини шакллантириш – ислохотларнинг бош мезони»// «Халқ сўзи», 1997 йил 8 февраль.
26. Каримов И.А. «Қишлоқ хўжалиги тараққиёти – тўкин ҳаёт манбаи». – Т.: «Ўзбекистон», 1998. - 64 б.
27. Каримов И.А. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт - пировард мақсадимиз. - Т.: «Ўзбекистон», 1999. - 112 б.
28. Каримов И.А. «Юксак маънавият - энгилмас куч». –Т.: «Маънавият», 2008. - 170 б.
29. Каримов И.А. Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишнинг йўллари ва чоралари // -Т.: «Ўзбекистон», 2009. - 56 б.
30. Каримов И.А. Барча режа ва дастурларимиз ватанимиз тараққиётини юксалтириш, халқимиз фаровонлигини оширишга хизмат қилади. –Т.: Ўзбекистон, 2011. – 21 б.
31. Абдуллаев Ё. Бозор иқтисодиёти асослари. – Тошкент, Меҳнат, 1997. –297 б.
32. Абдурахмонов Қ.Х. Меҳнат иқтисодиёти (назария ва амалиёти) Олий ўқув юртлари учун дарслик. – Тошкент, Меҳнат, 2004. – 610 б.
33. Базылева Н.И. Экономическая теория. – Минск, БГЭУ, 1998. – 456 с.
34. Ваҳобов А. Бозор муносабатларига ўтиш босқичидаги кўп укладли иқтисодиёт ва унинг такроран ҳосил бўлиши. – Т.: Молия, 2002. – 33 б.
35. Государственное регулирование рыночной экономики. Учеб. пособие. – М.: Дело, 2001. – 279 с.
36. Мэнкью Н.Г. Макроэкономика. – М.: МГУ, 1994. – 735 с.
37. Миланович Б. Бедность, неравенство и социальная политика в странах переходного периода. Всемирный банк. Вашингтон, О.К, 1995. - 70 с.
38. Чаянов А.В. Крестьянское хозяйство. -М.: «Экономика», 1989. – 440 с.
39. Чаянов А.В. О сельскохозяйственной кооперации. Избранные труды и статьи, Саратов. Приволжское книго издание. 1989. - 343 с.
40. Туган-Барановский М.И. Социальные основы кооперации. 3-е изд. -М.: «Экономика», 1989. - 496 с.
41. Абдуғаниев А.А Қишлоқ хўжалиги иқтисодиёти. –Т.: ТДИУ, 2004. - 67 б.
42. Беркинов Б. Дехқон ва фермер хўжаликлари иқтисоди. - Т.: 2004. Адабиёт жамғармаси

– 155 б.

43. Жўраев А. Қишлоқда ижтимоий ва иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш асослари.-Т.: 2004. Ижод дунёси – 227 б.
44. Мўминов А. Шахсий томорқа хўжалигининг имкониятлари. –Т.: «Чўлпон» нашриёти, 1988. - 134 б.
45. Фармонов Х. Т. Фермер хўжаликларини ривожлантириш истиқболлари. -Т.: Янги аср авлоди, 2004. – 132 б.
46. Хуррамов А.Ф. Фермер хўжаликларидида кооперациянинг назарий асослари ва муаммолари. – Т.: Фан, 2004. – 186 б.
47. Шмелев Г.И. Сельскохозяйственная кооперация. -М.: Наука, 1997. –126 с.
48. Добрынин В.А. Экономическая эффективность сельскохозяйственного производства в условиях перехода к рыночным отношениям. – М.: Издательство МСХА, 1994. - 126 с.
49. Козырь М.И. Анализ хозяйственной деятельности крестьянских хозяйств. -М.: 1995 - 258 с.
50. Усмонов С.Н. Дехканское (фермерское) хозяйство. -Т.: 1997 – 145 б.
51. Абдурахмонов Қ.Х., Тохирова Х.Т. Аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш. Олий ўқув юртлари учун ўқув. қўл. – Т.: Ўзбекистон ёзувчилар уюшмаси адабиёт жамғармаси нашриёти, ТДИУ, 2004. – 159 б.
52. Макконнел К.Р., Брю С.Л. Экономикс: принципы, проблемы и политика. – М.: Инфра-М, 1999. – 924 с.
53. Абакумова Н.Н., Подовалова Р.Я. Политика доходов и заработной платы. – М.: Инфра-М, 1999. – 192 с.
54. Musgrake R., Musgrave P. Public Finance in theory and Practice, the ed., Mc Graw Hill, 1989. – 310 с.
55. Хуррамов А.Ф., Эгамбердиев Ф.Т. Қишлоқ хўжалигини ривожлантиришнинг социал-иқтисодий жиҳатлари. –Т.: Университет, 1993. – 130 б.
56. Хусанов Р.Х., Қосимов Н. Дехқон хўжалигини юритишнинг илмий ва амалий асослари. -Т.: Чўлпон нашриёти, 2000. – 135 б.
57. Усмонов С.Н, Додобоев Ю.Т. Фермер ва дехқон хўжаликлари. –Т.: Ибрат, 2002. – 124 б.
58. Хусанов Р. Х, Додобоев Ю. Т. Агросаноат комплекси иқтисодиёти. -Т.: Ибрат, 2003. – 137 б.
59. Шодмонов Ш.Ш.,Жўраев Т.Т. Иқтисодиёт назарияси. Ўқув қўлланма. -Т.: «Молия», 2002. – 414 б.
60. Ўлмасов А., Вахабов А. Иқтисодиёт назарияси - Т.: «Шарқ» нашриёти. Дарслик. 2006. - 479 б.
61. Серов Е.В., Медведев Н.Н. Инфраструктура сельскохозяйственного производства: вопросы, теории и практики. -М.: Экономика, 1997 - 250 с.
62. Алтухов И.А., Шамин А.Е. Новый аграрный строй России. Нижний Новгород, 1996. - 245 с.
63. Киселев С.В., Кузнецов В.В. Государственное регулирование сельского хозяйства в

- условиях переходной экономики. -М.: Институт экономики РАН, 1994. – 242 с.
64. Хусанов Р., Қосимов Н. Деҳқон хўжалигининг илмий-амалий асослари. -Т.: «Чўлпон» нашриёти, 2000. - 136 б.
 65. Ғуломов С.С., Дадабоев Ю.Т. Политика доходов и заработной платы. - Т.: 2003. - 50 с.
 66. Кемпбелл Р. Макконелл Стенли Л.Брю. Экономикс. - Москва. Республика, Т-1. – 398 с.
 67. Салимов Б.Т., ва бошқалар. Деҳқон ва фермер хўжаликлари иқтисоди. Ўзбекистан ёзувчилар уюшмаси Адабиёт жамғармаси нашриёти. –Т.: 2004. – 235 б.
 68. Беркинов Б.Б., Жўрабоев И., Кулабоев М. ва бошқ. Кичик корхоналар фаолиятини ташкил этиш ва юритиш асослари. -Т.: «Ўқитувчи», 1999. –273 б.
 69. Введение в рыночную экономику // Под. ред. А.Я.Лившица. – М.: Высшая школа, 1994. – 277 с.
 70. Государственное регулирование в условиях перехода к рынку: опыт России и Узбекистана. – Т.: Институт экономики, 2003. – 531 с.
 71. Абдухамидов А. Хусусий тадбиркорларни кредитлашнинг ноанъанавий усули // Бозор, пул ва кредит – Тошкент, 2000. - №9. – Б. 66-68.
 72. Мейликов Ю. Фермерга камарбасталик керак. // «Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги» ж. – Тошкент, 2005. - №6. – Б. 4.
 73. Маматкулов Б. Самарадорлик йўллари. // «Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги» ж. – Тошкент, 2005. - №6. – Б. 5.
 74. Маматкулов Б., Рахимов Н. Самарадорлик пировард мақсад // «Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги» ж. – Тошкент, 2005. - №4. – Б. 7-8.
 75. Мадамов А. Фермерга мадад керак // «Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги» ж. – Тошкент, 2005. - №7. – Б. 8.
 76. Сайидбеков Б. Қишлоқ хўжалиги ислохотлари янги босқичга кирди. // Ўзбекистон иқтисодий ахборотномаси – Тошкент, 2002.- №4. – Б. 30-33.
 77. Тўлаганова С. Ер паспорти: жавобгарлик ва маъсулият // «Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги» ж. – Тошкент, 2005. - №7. – Б. 6.
 78. Умаров У. Қишлоқ хўжалигида инвестицион муҳитни шакллантиришнинг ҳуқуқий муаммолари // «Бозор, пул ва кредит» ж. – Тошкент, 2003. - №1. – Б. 33-36.
 79. Убайдуллаев К., Тўрабеков А. Ер солиғи ҳисоблашни такомиллаштириш // «Бозор, пул ва кредит» ж. – Тошкент, 2000. - №8. – Б. 36.
 80. Фармонов Х. Т. Фермер хўжаликлари ва инфратузилма объектлари // «Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги» ж. – Тошкент, 2005. - №9. – Б. 5.
 81. Файзиева Ш., Абдиев Ш. Шартнома муваффақият калити // «Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги» ж. – Тошкент, 2005. - №8. – Б. 6.
 82. Файзиева Ш., Хайдарова Ш. Фермер хўжаликларига сервис хизмати // «Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги» ж. – Тошкент, 2005.- №5. – Б. 9.
 83. Хўжамов М. Қишлоқ хўжалигида хусусий тадбиркорлик ҳамда мулкдорлар синфини шакллантириш //Ўзбекистон иқтисодий ахборотномаси – Тошкент, 2002. - №5. – Б. 37.
 84. Хўжабеков А. Агросаноат мажмуасида инвестициялардан фойдаланиш асослари. // Ўзбекистон иқтисодий ахборотномаси – Тошкент, 2002. -№10-11.

– Б. 14-18.

85. Ҳакимов Б., Қурбонов Ж. Фермер хўжаликларида харажатлар ҳисоби. // «Бозор, пул ва кредит» ж. – Тошкент, 2006.- №2. – Б. 55-57.
86. Шодмонов Т. Фермер хўжаликларида даромадларни шакллантириш // «Бозор, пул ва кредит» ж.– Тошкент, 2005. - №11. – Б. 64-66.
87. Эргашходжаева Ш. Кооперация в сельском хозяйстве // «Рынок, денги и кредит» ж. – Ташкент, 2005. - №3. – Б. 9.
88. Эргашев Э. Дехқон-фермер хўжаликлари ривожини – аграр иқтисодиётнинг барқарорлашув омили // «Бозор, пул ва кредит» ж. - Тошкент, 2005. -№6. – Б. 50.
89. Қобулов Б. Фермер хўжаликлари молиясини ташкил этиш // «Бозор пул ва кредит» ж. – Тошкент, 2000. - №2. – Б. 64.
90. Исамухамедова М. Дехқончилик...таваккалчиликми? Ёхуд фермер хўжаликларида маркетинг хизмати // «Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги» ж. – Тошкент, 2004. - №8. – Б. 36.
91. Жавлиева Г. Қишлоқда тадбиркорликни ривожлантириш ва рағбатлантириш // Ўзбекистон иқтисодий ахборотномаси– Тошкент, 2004. - №3-4. – Б. 60-61.
92. Жабборов Ҳ. Дехқон хўжаликларини ихтисослаштириш // «Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги» ж. – Тошкент, 2004. - №9. – Б. 11-12.
93. Саидова Г.К. Ўзбекистоннинг ўтиш даври макроиқтисодий муаммолари // «Бозор, пул ва кредит» ж.– Тошкент, 1998.- №2. – Б. 36.
94. Саидова Г.К. Макроиқтисодий сиёсатнинг асосий муаммолари // «Бозор, пул ва кредит» ж. – Тошкент, 1998. - №5. – Б. 23 .
95. Чепель С. Устойчивый экономический рост в Узбекистане: условия, механизмы // Экономическое обозрение– Ташкент, 1998. №3. – С. 11-12.
96. Рахимов Б., Исмоилов Д. Моддий-техника ресурслари таъминоти: муаммо ва таклифлар // «Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги» ж. – Тошкент, 2007. - №2. – Б. 56.
97. Баҳадиров А. Аграсаноат корхоналарида лизинг муаммолари // «Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги» ж. – Тошкент, 2008. - №8. – Б. 28.
98. Сотволдиев Х. Инфратузилма шохобчаларини ривожлантиришда давлатнинг ўрни // «Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги» ж. – Тошкент, 2008. - № 6. – Б. 39.
99. Мухторов А., Болтаев М. Аграсаноат мажмуасида кооперация // «Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги» ж. – Тошкент, 2009. - №7. – Б. 27.
100. Ортиқов И. Инновацион фаолликни оширишда ахборот маслаҳат марказларининг ўрни // «Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги» ж. – Тошкент, 2009. - №3. – Б. 29.
101. Хушматов Н., Файзуллаева Т. Фермер хўжаликларини ривожлантиришда ҳуқуқий асослар // «Агро илм» – Тошкент, 2009. - № 3 (10). – Б. 65.
102. Ортиқов И. Аграр соҳада инновациянинг аҳамияти. //Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги– Тошкент 2009, - №2. – Б. 29.
103. Хусанов Р., Холмирзаев И., Бабаджанов А. Қишлоқ хўжалигида инновация. // «Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги» ж. – Тошкент, 2009.- №2. – Б. 29.

104. Қосимов М. Фермер хўжалиklarининг ўзаро кооперацияси. // «Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги» ж. – Тошкент, 2010.- №12. – Б. 12.
105. Халилов Х. Дехқонлар учун ахборот-маслаҳат хизматининг аҳамияти. // «Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги» ж. – Тошкент, 2010.- №2. – Б. 57.
106. Умаров С. Қишлоқ хўжалигида инвестициянинг ўрни. //Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги – Тошкент, 2010.- №2. – Б. 30.
107. Холмирзаев И. Қишлоқ хўжалигини қўллаб-қувватлаш тизимини такомиллаштириш. // «Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги» ж. – Тошкент, 2010. - №10. – Б. 22.
108. Мухамбетова У. Дехқон хўжалиklarининг меъёрий асослари. // «Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги» ж. – Тошкент, 2010. - №9. – Б. 25.
109. Ахмедов Ф. Хонадон хўжалигини ривожлантириш // «Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги» ж. – Тошкент, 2010. - №4. – Б. 32.
110. Норинов Ў. Фермер хўжалиklarини кредитлаш механизмларни такомиллаштириш. // Бозор иқтисодиёти шароитида қишлоқ хўжалигини барқарор ривожлантириш муаммолари. Республика илмий-назарий конференция материаллари. – Тошкент. ЎзБИИТИ. 2003. – Б 44-46.
111. Ўзбекистон 1991-1995. Информационный сборник. – Тошкент, 1996. - 47 с.
112. Доклад о мировом развитии. Развитие и новое поколение. 2007 год.
113. Ўзбекистон Республикаси Давлат Статистика қўмитаси маълумотлари. – 2000. -Т.: 2001 й.
114. www.stat.uz- Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитасининг расмий сайти.
115. www.uza.uz- Ўзбекистон Республикаси Миллий Ахборот Агентлиги расмий сайти.
116. www.ceep.uz - Ўзбекистон Республикаси Иқтисодиёт вазирлиги ҳузуридаги самарали иқтисодий сиёсат марказининг расмий сайти.
117. <http://www.uz/iqtisod/>.
118. www.uzreport.com.

МУНДАРИЖА

	КИРИШ	3
1-боб.	ДЕҲҚОН ХЎЖАЛИКЛАРИНИ РИВОЖЛАНТИРИШНИНГ НАЗАРИЙ АСОСЛАРИ	10
1.1.	Иқтисодий муносабатлар тизимида деҳқон хўжалиklarининг ўрни ва роли	10
1.2.	Деҳқон хўжалиklarининг ижтимоий-иқтисодий моҳияти ва ривожланиш тамойиллари	23
1.3.	Ўзбекистон Республикасида деҳқон хўжалиklarининг шаклланиши ва ривожланиши босқичлари	34
	Биринчи боб бўйича хулосалар	44
2-боб.	ЎЗБЕКИСТОНДА ДЕҲҚОН ХЎЖАЛИКЛАРИ РИВОЖЛАНИШИНИНГ ҲОЗИРГИ ҲОЛАТИ ВА ХУСУСИЯТЛАРИ	46
2.1.	Республикада деҳқон хўжалиklarи ривожланишининг ҳозирги аҳволи	46
2.2.	Деҳқон хўжалиklarининг харажатлари ва уларнинг ўзгариш тенденциялари	58
2.3.	Деҳқон хўжалиklarининг даромадлари, уларнинг таркиби ва динамикаси	66
	Иккинчи боб бўйича хулосалар	77
3-боб.	ИҚТИСОДИЁТНИ МОДЕРНИЗАЦИЯ ҚИЛИШ ШАРОИТИДА ДЕҲҚОН ХЎЖАЛИКЛАРИНИ РИВОЖЛАНТИРИШНИНГ АСОСИЙ ЙЎНАЛИШЛАРИ	79
3.1.	Деҳқон хўжалиklarи кооперациясини шакллантириш йўллари	79
3.2.	Деҳқон хўжалиklarининг бошқа иқтисодий субъектлар билан молия-кредит муносабатларини такомиллаштириш	92
3.3.	Ўзбекистонда деҳқон хўжалиklarини ривожлантиришнинг асосий йўналишлари ва истиқболлари	116
	Учинчи боб бўйича хулосалар	137
	ХУЛОСА ВА ТАВСИЯЛАР	140
	Фойдаланилган адабиётлар рўйхати	143